

Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed
Ministerie van Onderwijs, Cultuur en
Wetenschap

EEN TOEKOMST VOOR KLOOSTERS

Handreiking voor het herbestemmen van kloostercomplexen

In een katholieke enclave aan de oostkant van het verder (zwaar) protestante Goeree-Overflakkee staat het klooster van mijn jeugd: het uit 1865 daterende St. Jozephgesticht te Achthuizen. De nabijheid van dit klooster werd mij al vroeg gewaar in de gedaante van zuster Ancilla, leidster op de Katholieke kleuterschool van Oude-Tonge. Haar equivalent op de lagere school was de volkswagen-kever rijdende zuster Melanie, oftewel 'de non'. Aan geen van beide zusters bewaar ik warme herinneringen. De eerste stond voor eindeloos geestdodend prikken en propjesplakken. De tweede probeerde twee jaar lang geërgerd grip te krijgen op het wat dromerige jongetje, wiens gedachten maar niet bij de opgedragen lesjes konden blijven. Daarnaast staat zuster Melanie in mijn geheugen gegrift als het schokkende begin van een nieuwe tijd. Op een dag liet ze kap en habijt in Achthuizen achter, om gekleed in een gewone jurk op school te verschijnen. Kuiten en haar werden zichtbaar. Nóg voel ik de gene die dat beeld opriep. Het Tweede Vaticaans Concilie had Goeree-Overflakkee bereikt.

Sinds kort weet ik dat ik te maken had met de ordeusters van O.L.V. van Amersfoort, die begin jaren '60 waren neergestreken in het St. Jozephgesticht. De eerdere bewoonsters van de orde van de Franciscanessen waren na de evacuatie van 1944 als gevolg van de inundatie van het gebied door de Duitse bezetter, niet meer teruggekeerd. In 1980 verloor het klooster zijn functie nadat de laatste zuster, zuster Alberta, haar taak als kleuterleidster verruilde voor de missie. Het gebouw heeft daarna nog dienst gedaan als opvang voor asielzoekers - in 1956 hadden er ook al Hongaarse vluchtelingen onderdak gevonden. Uiteindelijk zijn aan het einde van de jaren '90 de cellen van de zusters, de eetzaal, de kapel en andere ruimtes herbestemd tot drie woonhuizen.

Leonard de Wit

Door de bouw van de 'vierde vleugel' van het voormalige Kruissherenklooster in Ter Apel kreeg de pandhof zijn beslotenheid terug en kon het gebouw optimaal gaan functioneren als museum voor religieuze kunst. Ontwerp van de Deense architect Johannes Exner.

INHOUD

WOORD VOORAF	05
INLEIDING	07
1 DE MONUMENTALE WAARDEN VAN KLOOSTERCOMPLEXEN	11
Cultuurhistorische waarden	11
Architectuur- en kunsthistorische waarden	11
Situationele en ensemblewaarden	20
Gaafheid en herkenbaarheid	24
Zeldzaamheid	24
2 VISIE EN BELEID	29
Erfgoednota	29
Structuurvisie	29
Bestemmingsplan	29
3 OP WEG NAAR EEN GOEDE BESTEMMING	33
Proces	33
Onderzoek	34
Scenario's en modellen	36
Tijd en tijdelijkheid	40
Een passende herbestemming	41
4 SCENARIO'S VOOR NIEUWE FUNCTIES	47
Overgangsfuncties	47
Bezinning	47
Zorg	47
Sociaal-maatschappelijk	50
Werken	50
Wonen	51
Horeca en recreatie	53
Onderwijs en cultuur	54
Gemengde functies	55
5 UITGANGSPUNTEN VOOR EEN GOED ONTWERP	61
Algemene uitgangspunten	61
Aandacht voor ruimtelijke aspecten	62
Aandacht voor technische aspecten	66
BIJLAGEN	71
1. Waarderingscriteria	71
2A en 2B. Wet- en regelgeving	73
3. Financiering en subsidie	80
4. Nuttige adressen	81
5. Literatuur	83

De kapel van het Lidwinaklooster in Schijndel doet nu dienst als 'Gasthuis': ontmoetingscentrum voor buurtbewoners en bewoners van de appartementen die in en bij het klooster gerealiseerd zijn.

WOORD VOORAF

Monumenten zijn boodschappers uit ons verleden; gebouwen, structuren en landschappen met een verhaal. Zij maken deel uit van onze geschiedenis en bepalen mede de identiteit van een dorp of stad. Dat geldt zeker ook voor de vele kloosters die Nederland rijk is. Zij vertellen vooral het verhaal van onze religieuze geschiedenis. Dit verhaal is pas compleet als daar ook de geschiedenissen van onder meer geletterdheid, landontginning, zorg en onderwijs bij worden verteld. Kortom, het klooster biedt een venster op een wereld.

Het is juist die wereld die in hoog tempo verandert. Niet alleen door ontkerkelijking, maar ook doordat veel functies die oorspronkelijk door kloosterlingen werden uitgeoefend, nu door andere instanties worden vervuld: hospice, zorg en wonen voor ouderen of mensen met een beperking, bezinning, gezondheidscentra, scholen en opleidingen. Functies die bijna naadloos aansluiten bij wat ooit vanuit het klooster werd ondernomen. Door inspanning van veel betrokkenen is een belangrijk aantal kloosters al succesvol herbestemd. Daaronder vinden we ook functies die nieuw zijn voor deze gebouwen: gezinswoningen, cultureel centrum, hotel of congrescentrum. Vaak blijkt een klooster met zijn veelheid aan ruimten dergelijke functies goed te kunnen huisvesten.

Inmiddels moeten wij constateren dat de laatste kloostergemeenschappen in ons land binnen afzienbare tijd bijna allemaal hun gebouwen zullen verlaten. Sommige complexen staan al leeg. Vaak zijn het niet de kleinste of meest gunstig gelegen gebouwen die ons nu voor een opgave stellen. Een uitdaging waar de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed graag op ingaat.

Als Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (RCE) adviseren wij ook over nieuwe mogelijkheden voor historische gebouwen. Daarom is de RCE gestart met de uitgave van een serie brochures over transformatie en herbestemming van monumenten. Deze brochure over kloosters geeft antwoord op veelgestelde vragen. Wat maakt kloostergebouwen monumentaal? Moet ik het kloostergebouw in relatie tot zijn omgeving beschouwen? Wat kunnen gemeenten doen om herbestemming mogelijk te maken? Heeft de provincie hierin een rol en wie zijn de andere betrokkenen? Welke stappen moet een eigenaar zetten om tot een passend verbouwingsplan te komen? En hoe kunnen praktische opgaven als extra daglicht en brandveiligheid met respect voor de historie op een hedendaagse manier worden vormgegeven?

Met deze brochure willen wij u een praktische handreiking bieden. U vindt hierin onder meer onze visie, uitgangspunten en toetsingscriteria. Voor gemeenten, provincies en hun adviseurs biedt de brochure handvatten voor de vormgeving van een eigen stimulerend monumentenbeleid. Eigenaren, architecten en ontwikkelaars vinden in de brochure inspirerende voorbeelden en tips. Natuurlijk blijven er ook vragen onbeantwoord. U kunt daarom altijd contact opnemen met onze medewerkers of onze website raadplegen. Wij wensen u veel inspiratie en succes toe!

Cees van 't Veen, directeur Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed
Amersfoort, januari 2013

Wat doet de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed

De rijksoverheid is onder meer verantwoordelijk voor de bescherming en het behoud van het meest waardevolle culturele erfgoed. Deze taak is ondergebracht bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, onderdeel van het ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap. Het instrumentarium van de Rijksdienst bestaat uit kennis van het Nederlandse archeologisch, roerend en onroerend erfgoed, wet- en regelgeving en een subsidiebudget voor de instandhouding van het onroerende erfgoed. De dienst draagt ook zorg voor dat deel van de rijkscollectie dat niet in permanente bruikleen is gegeven aan musea.

De pandhof als binnentuin van een klooster dat nu gebruikt wordt als woning, kantoor en atelier. Klooster Mariadal bij Venlo.

INLEIDING

Het herbestemmen van kloosters is niet alleen van onze tijd. Na de Reformatie werden veel middeleeuwse kloosters afgebroken, andere kregen een nieuwe bestemming. De laatste decennia gaat het vooral om negentiende- en vroeg-twintigste-eeuwse complexen. Er treden nauwelijks nog nieuwe kloosterlingen in. Kloostergemeenschappen vergrijzen. Zij hebben hun kloostergebouw verlaten of gaan dit doen. Herbestemmingen van enige jaren geleden staan alweer op het punt van modernisering of een volgende herbestemming. Kloostergemeenschappen die nog wel voort kunnen, zoeken vaak naar mogelijkheden voor nevengebruik.

Van de kloosters in Nederland is een enorme ontwikkelende kracht uitgegaan. Eerst in de middeleeuwen en later vooral de negentiende en vroege twintigste eeuw. Bij landontginning, scholing en ziekenzorg hebben kloosters een vooraanstaande rol gespeeld. Tegenwoordig hebben deze gemeenschappen aan betekenis ingeboet. Veel taken zijn door andere instanties overgenomen. Wat rest, zijn de gebouwen.

De kennis van en waardering voor kloostergebouwen zijn veel minder algemeen dan bijvoorbeeld bij kerken. Het kloosterleven is verbonden aan het rooms-katholieke gedachtegoed. De protestantse of nog weer anders denkende delen van onze bevolking hebben hier minder binding mee. De kloosters zelf, in het bijzonder de slotkloosters, vormen een gesloten samenleving waartoe vreemden geen toegang hadden of hebben. Waar kloosters eens onderdak boden aan soms honderden religieuzen, is een roeping nu zeldzaam.

Vanwege de bijzondere cultuurhistorische waarde van de kloostergebouwen verdienen ze het alleszins behouden te blijven. Een aantal is door Rijk, provincie of gemeente aangewezen als monument. Andere kloosters hebben die beschermde status niet, maar dat wil niet zeggen dat zij niet van waarde zijn. Behoud van deze ontvolkte gebouwen kan alleen door ze een nieuwe functie te geven die past in de maatschappij van nu. Dat is geen geringe opgave. De veelvormige en soms enorme gebouwen op vaak afgelegen plaatsen vragen een creatieve aanpak door een team van mensen die de wil en het doorzettingsvermogen hebben deze uitdaging aan te gaan. De uitdaging is het oude met het nieuwe te verbinden zodat het oude gebouw op een betekenisvolle wijze kan voortbestaan en de nieuwe functie duurzaam tot bloei kan komen. Kloostergebouwen zijn een bron van inspiratie. De verzorgde architectuur, de lichtinval en ruimtewerking, en de afwisseling van binnen- en buiten-

ruimte leveren unieke kwaliteiten, die in andere gebouwen niet snel gevonden zullen worden.

De Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed wil het duurzaam behoud en verantwoord gebruik van monumentale kloostercomplexen bevorderen. Deze brochure is bedoeld om iedereen die daarbij betrokken is, te ondersteunen en te inspireren: eigenaren, ambtenaren van gemeente en provincie, leden van monumentencommissies, architecten en andere betrokkenen.

Een standaardrecept voor de omgang met kloosters bestaat niet. De ervaring leert dat herbestemmen geen rechtlijnig, maar een 'zoekend' proces is. Soms loopt een traject op niets uit en moet er opnieuw worden begonnen. Het formuleren van gezamenlijke doelen en ambities zal daarbij helpen. Welke ingrepen vervolgens nodig of mogelijk zijn, is stap twee.

De ruimte voor de ontwikkeling of verandering van een kloostercomplex is mede afhankelijk van de monumentale waarden. Deze waarden worden vastgesteld door de Rijksdienst. Ook in de advisering aan gemeenten in het kader van de vergunningverlening vormen zij het uitgangspunt. Gelukkig ervaart de Rijksdienst steeds vaker dat ontwikkelaars en ontwerpers met respect voor de historie en eigenaardigheden van een kloostergebouw te werk gaan. Ook gemeenten en provincies hebben meer en meer oog voor dit karakteristieke erfgoed op hun grondgebied. De provincies Limburg en Brabant spelen een hoofdrol vanwege de concentratie van kloostergebouwen in het zuiden. Voorbeelden van geslaagde herbestemmingen laten zien dat het mogelijk is kloosters een duurzaam nieuw leven te geven met gebruikmaking van en respect voor de monumentale kenmerken.

Deze brochure geeft uitgangspunten, voorbeelden en tips die helpen het proces van herbestemming tot een geslaagd einde te brengen.

Leeswijzer

Een toekomst voor kloosters is in eerste instantie bedoeld voor rijksmonumenten, maar is ook te gebruiken voor gemeentelijke en provinciale monumenten en kloosters die geen beschermde status hebben.

Deze brochure besteedt summier aandacht aan de herbestemming van de kerk bij het klooster. U kunt hierover veel meer lezen in *Een toekomst voor kerken*. De informatie en voorbeelden in die brochure gelden ook voor kloosterkerken en -kapellen.

In deze brochure spreken we kortheidshalve meestal over 'kloosters'. In werkelijkheid gaat het vaak om een kloostercomplex met meerdere gebouwen en bijgebouwen, een tuin en agrarische gronden.

Kloosters worden naar hun organisatie of functie ook wel broederhuis, abdij, canonie, priorij of seminarie genoemd. De gebouwen vertonen belangrijke onderlinge verwantschap. Wat in deze brochure over 'kloosters' te berde wordt gebracht, geldt voor al deze gebouwen.

In de literatuur en het spraakgebruik over kloosters worden dikwijls termen gebruikt die afkomstig zijn uit het Latijn.

Bijvoorbeeld refectorium voor eetzaal en dormitorium voor slaapzaal. Waar mogelijk is in deze brochure de Nederlandse term gebruikt.

Een klooster is altijd meer dan een groep gebouwen. Zo kunnen ook tuinen en landerijen er deel van uitmaken. Klooster Sint Josephsberg te Megen.

Rechterpagina: De Binckhof, het voormalige Jezuïetenklooster Mariëndaal in Velp (bij Grave), is in 2009 verbouwd tot een luxe zorghotel met 34 kamers, huurappartementen en een afdeling voor dementerenden. Een functie die ruimtelijk uitstekend in de structuur van het klooster inpasbaar is.

Wanneer voor een nieuwe functie een uitbreiding nodig is, wordt in het ene geval gekozen voor nieuwbouw die zich in schaal, materiaal en kleur voegt naar het bestaande (zonder overigens een kopie te zijn). In het andere geval onderscheidt de uitbreiding zich juist door contrast. Kloosterhotel Zin, Vught.

De rol van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed

De Rijksdienst waardeert en selecteert het cultureel erfgoed. Waarderen is het toekennen van betekenis aan erfgoed door analyse, interpretatie en duiding. Dit kan zowel gaan over objecten (zoals gebouwen) als over complexen en structuren (zoals stads- en dorpsgezichten en verdedigingslijnen). Voor het waarderen is kennis nodig van de bouw-, verbouwings- en gebruiksgeschiedenis. Alleen dan wordt duidelijk hoe het gebouw of complex tot stand is gekomen.

De minister van OCW bepaalt vervolgens of een gebouw kan worden aangewezen als rijksmonument. Behalve de waardering spelen bij de selectie van monumenten ook andere criteria een rol, zoals bestuurlijke en/of financiële. Als er geen aanwijzing als monument volgt, blijft de waardering van een gebouw of complex echter bruikbaar voor restauraties en verbouwingen.

Bij de aanwijzing van een gebouw tot rijksmonument stelt de Rijksdienst een 'omschrijving' vast, waarin staat vermeld welke onroerende zaken zijn beschermd. Ook wordt vaak aangegeven wat de belangrijkste monumentale waarden van het monument zijn. Dit is als het ware de 'geboorteakte' van een monument. Soms is er na de aanwijzing tot monument al zoveel tijd verstreken dat nieuwe informatie beschikbaar is gekomen, de zeldzaamheids-waarde is toegenomen of de waardering is gewijzigd. Dan kan bij verbouwing of herbestemming een aanvullende waardestelling nodig zijn.

Door de bouw van een nieuwe kloostervleugel ten behoeve van de museumfunctie kon de middeleeuwse kruisgang van het klooster in Ter Apel de sfeer van een ruimte voor meditatie en gebed vasthouden.

1 DE MONUMENTALE WAARDEN VAN KLOOSTERCOMPLEXEN

Wat maakt historische kloosters waardevol?

Bij het herbestemmen van kloosters is het van belang rekening te houden met de monumentale waarden. Deze waarden worden vastgesteld door de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed. Ze vormen de basis waarop de bescherming van monumenten tot stand komt. De Rijksdienst gebruikt ze vervolgens ook bij het adviseren van gemeenten over plannen in het kader van de vergunningaanvraag.

Om de monumentale waarden van gebouwen eenduidig en helder vast te stellen, heeft de Rijksdienst een standaard ontwikkeld met waarderingscriteria. Deze zijn samengebracht in vijf hoofdcriteria:

1. cultuurhistorische waarden;
2. architectuur- en kunsthistorische waarden;
3. situationele en ensemblewaarden;
4. gaafheid en herkenbaarheid;
5. zeldzaamheid.

We spitsen de criteria hier toe op kloostercomplexen. Bijlage 1 bevat de volledige lijst met hoofd- en subcriteria. Behalve monumentale waarden hebben kloosters ook een maatschappelijke waarde. Ze zijn in velerlei opzichten identiteitsdragers in ons land, bijvoorbeeld in historisch, landschappelijk of stedenbouwkundig en sociologisch opzicht. Hoewel zij hun functie hebben verloren, hebben zij nog steeds betekenis voor de leefomgeving van mensen. Nu het aantal kloosterlingen afneemt, worden de gebouwen met hun omgeving steeds betekenisvoller. Deze 'maatschappelijke' waarde maakt het behoud en de herbestemming van kloostercomplexen tot een noodzaak.

Cultuurhistorische waarden

Als centra van kennis op alle mogelijke gebieden hebben kloosters van meet af aan bijgedragen aan onze ontwikkeling en beschaving. De ontginning van woeste gronden en de bedijking van polders werden vanuit kloosters ter hand genomen of georganiseerd en hebben een enorme betekenis gehad voor de vorming, bewoning en bewerking van ons land. Ook de (her)introductie van baksteen als

bouw materiaal in de Lage Landen is te danken aan kloosterlingen.

In de negentiende en vroege twintigste eeuw zijn, na een periode van relatieve teruggang tijdens en na de Reformatie, vooral scholing en zorg opnieuw ter hand genomen. Dit heeft bijgedragen aan de emancipatie van het katholieke volksdeel. Daarnaast inspireerde het geloofsleven velen tot het leiden van een religieus bestaan en het uitdragen hiervan tot ver over de landsgrenzen.

Abdijen en kloosters behoren tot het wortelstelsel van onze moderne samenleving. De geestelijke bestaansgrond en de levensovertuiging van de kloosterlingen liggen in de gebouwen en hun omgeving besloten. Een kloostercomplex vervult daardoor in historische en sociologische zin een identificerende rol en draagt bij aan de bewustwording van een gedeeld en gezamenlijk verleden. Kloosterensembles bieden veel mensen een gevoel van rust, ruimte en beslotenheid. Dit zijn immateriële waarden, niet tijdgebonden, maar juist van alle tijden. Een klooster is een geestelijk centrum.

Architectuur- en kunsthistorische waarden

Een kloostercomplex is een samenstelsel van een aantal gebouwen, vertrekken en open ruimten, die in een bepaalde ruimtelijke en functionele relatie tot elkaar staan en daarnaar zijn vormgegeven en ingericht. Zij geven uiting aan een bijzondere manier van gemeenschappelijk wonen, werken en religieuze toewijding. Hun voorkomen naar type, afmeting, bouwstijl en ligging is onderling zeer verschillend. Toch zijn er ook veel overeenkomsten. Wij geven hier voorbeelden van bouw-, architectuur- en kunsthistorische kenmerken.

Monumentale waarden

Het begrip 'monumentale waarden' wordt als verzamelterm gebruikt voor de hier benoemde waarden samen. De term wordt gebruikt als het een (rijks)monument betreft. Als het niet alleen om monumenten gaat en er een duiding in breder verband is, wordt ook wel de verzamelterm 'cultuurhistorische waarden' gebruikt. Deze laatste term is ook gebruikelijk in de ruimtelijke ordening in relatie tot cultureel erfgoed. Beide termen worden in deze brochure gebruikt, afhankelijk van de context.

Plattegrond

De meeste middeleeuwse kloosters hebben een verwante indeling. Een ideale kloosterplattegrond van een contemplatieve orde in het buitengebied bestaat uit een poortgebouw, een kerk of kapel, een kapittelzaal, eetzaal en keuken, een slaapzaal, gastenverblijf en een ziekenzaal. De verschillende gebouwen liggen rondom een vierkante, door een kloostergang omsloten pandhof. Op deze basisvorm bestaan tal van variaties.

Kloosters van actieve orden staan meestal in dorpen en steden. Zij hebben vaak een voorziening voor oudere kloosterlingen. Hun opzet is compact en eenvoudig en doet soms zelfs denken aan een gewoon woonhuis. Deze kloosters zijn gevarieerder en minder traditioneel dan de hiervoor geschetste slotkloosters. Dat hangt samen met de op de buitenwereld georiënteerde activiteiten. Niettemin kan ook hier een binnenplaats of pandhof voorkomen.

Het klooster in zijn omgeving met kloostertuin, moestuin en landschap. Kloosters liggen nogal eens buiten de bebouwde kom tussen de landerijen. Bij herbestemming is de situering vaak een doorslaggevende factor voor succes. Handel, voormalig kapucijnenklooster.

Kloosters die zijn ontstaan vanuit een bestaand gebouw (woonhuis, buitenhuis of kasteel) hebben een onregelmatige indeling.

Naast of in de nabijheid van actieve kloosters kan een schoolgebouw, verzorgings- of ziekenhuis voorkomen, elk met zijn eigen, kenmerkende indeling.

Bouwstijl

In zekere zin volgt de kloosterarchitectuur de lijn van de heersende architectuurstromingen. Dit geldt zeker voor de oude kloostergebouwen, waarin de traditionele middeleeuwse bouwstijlen, romaans en gotiek, terug te vinden zijn. Door gecontinueerd gebruik bevatten deze oude kloosters ook barokke stijlelementen.

In de vroege negentiende eeuw overheerste aanvankelijk een vrij bescheiden neoclassicisme. Daarna, vanaf circa 1870, werd de enorme bouw golf van de neogotiek bijna synoniem voor rooms-katholieke kerk- en kloosterarchitectuur.

In de loop van de twintigste eeuw maakte de neogotiek plaats voor nieuwere bouwstijlen, veelal geënt op stromingen waarin het bouwen in baksteen overheerste. Een bijzondere plaats neemt de baksteenarchitectuur van monnik-architect Dom van der Laan en zijn navolgers in. Zij bouwden in een stijl die wordt aangeduid als Bossche

School. Tenslotte zijn er ook kloosters in de stijl van het Nieuwe Bouwen en de Wederopbouwarchitectuur.

Bouwhistorie

Zeker de oude kloosters kunnen een schat aan wetenschappelijke gegevens over de bouw, constructie, afwerking, geschiedenis, functie, uitvoering en ontwikkeling opleveren. Monniken stonden bekend om hun vakkundige wijze van bouwen. Niet voor niets hebben kloosters hun naam geleend aan de grote middeleeuwse baksteen: de klooster-mop. En als een bouw historicus of dakdekker spreekt over 'monniken en nonnen', bedoelt hij dakpannen die om en om met de bolle en holle zijde naar boven liggen.

Negentiende-eeuwse en latere kloosters zijn meestal in één keer gebouwd en eenvoudig te 'lezen'. Oudere kloosters zijn in de loop der tijd gegroeid. Het is aan de bouw historicus de ontwikkelingsgeschiedenis en de opeenvolgende functies van alle bouw delen te ontrafelen.

Inrichting en onderdelen

Bij het inwendige van het klooster en de inrichting ervan is het belangrijk onderscheid te maken tussen vertrekken met een woonfunctie en die met een religieuze functie. (vervolg op p. 20)

De kloostergang verbindt de belangrijkste vertrekken met elkaar. Door de vensters aan de zijde van de pandhof valt licht naar binnen. De combinatie van gang en pandhof komt in veel kloosters voor en vormt een belangrijk bestanddeel van de monumentale waarde. Oosterhout, Sint Paulus-abdij.

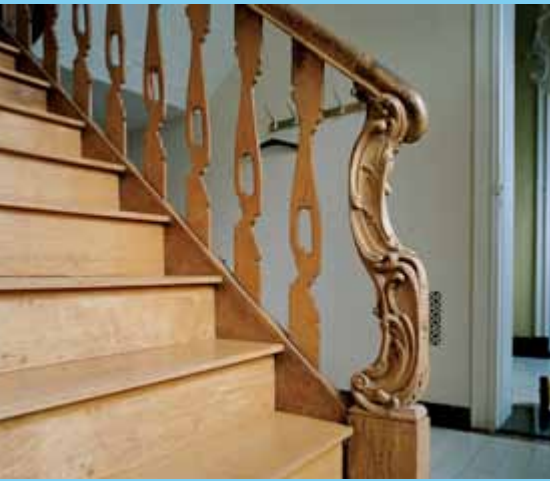
Het Constantinianum in Amersfoort is als klooster met school voor het hoger onderwijs gebouwd door de paters Kruisheren in de jaren 1952-1957. Jos. C.A. Schijvens was de architect. Na het vertrek van de paters functioneert dit monument uit de periode van de Wederopbouw als leerhotel en scholengemeenschap.

Foto rechts: Meer dan eens richtten kloosterlingen een bestaand gebouw als klooster in. De Paters van het Heilig Hart in Breda vestigden zich in een villa. De hal van deze villa aan de Seminarieweg 26 in Bavel heeft een rijk stucplafond.

Foto's links vlnr: Kasteel Oud Bijsterveld in Oirschot kreeg een nieuwe functie als klooster van de montfortanen. De trapbaluster met uitgesneden bloem- en rankmotieven.

- De oude kapconstructie in de kapel van het voormalig klooster Sint Catharinadal in Breda heeft ook nieuwere onderdelen.
- Het voormalig augustinessenklooster Soeterbeeck in Deursen-Dennenburg heeft een 18de-eeuwse eiken kapconstructie, een zeldzaam late toepassing van eikenhout. Vanaf het midden van de 16de eeuw werden kapconstructies namelijk meer en meer in (geïmporteerd) naaldhout uitgevoerd.
- De benedictijner abdij Sint Benedictusberg in Lemiers is sober en ingetogen, elementair: een ideale locatie voor bezinning.
- In kloosters zijn vaak degelijke en duurzame materialen toegepast, de vloer niet uitgezonderd. Een patroon met lelies, blad- en bloemmotieven en geometrische vormen siert de tegelvloer van klooster Sint Michaël in Steyl.
- De wandschildering en het altaar in het voormalig klooster Sint Franciscus van Sales te Goirle verwijzen rechtstreeks naar de oorspronkelijke bestemming van het monument en bieden de nieuwe functie een extra historische dimensie.

Kloosters en kloosterlingen door de tijd heen

Gebouw en gemeenschap

Van Dale omschrijft een klooster als “een instelling, plaats en gebouw waar mannen of vrouwen, die zich uit de wereld hebben teruggetrokken, samenwonen om een aan God en de godsdienst gewijd leven te leiden volgens de voorschriften die daartoe zijn vastgesteld (m.n. bij de katholieken)”.

Het woord ‘klooster’ komt van het Latijnse “claustrum”. De kloosterlingen leven in een gemeenschap en zijn onderling verbonden door afspraken. Zij hebben daartoe plechtige geloften (van armoede, kuisheid en gehoorzaamheid) afgelegd. Zo’n gemeenschap kan zich over grote delen van de wereld uitstrekken en vele kloosters omvatten. Fundamenteel in het begrip van kloosters is dat het gehele leven van de kloosterling zich in het klooster afspeelt (stabilitas loci). De belangrijkste functies van het kloosterleven, religie en studie, werk en recreatie vinden er hun plaats. Dit heeft geleid tot het bijzondere gebouwtype bestaande uit een samenstelsel van binnen- en buitenruimten met ieder hun specifieke betekenis en functie.

Orde of congregatie

De begrippen orde en congregatie worden vaak door elkaar gebruikt. Toch is er een belangrijk verschil. Er wordt gesproken van een kloosterorde als het een gemeenschap betreft die al voor 1550 is gesticht. Al naar gelang de orderegel kunnen zij in twee grote groepen worden ingedeeld, de benedictijnen of de augustijnen. In de middeleeuwen ontstonden er al tal van varianten zoals de bedelorden.

Alle gemeenschappen die na 1550 zijn gesticht, worden congregatie genoemd. Dit zijn er eveneens vele. Congregaties zijn over het algemeen minder streng in de geloofsleer en meer gericht op de buitenwereld.

Er bestaan contemplatieve kloostergemeenschappen, beschouwend van aard, en actieve kloostergemeenschappen, die zich richten op het werken in de wereld. Gemeenschappen die zowel contemplatief als actief zijn, heten gemengd. Naar geslacht zijn de kloosters over het algemeen strikt gescheiden. In mannenkloosters staat een abt aan het hoofd van de monniken, in vrouwenkloosters worden de monialen – het woord ‘non’ wordt als ongunstig beschouwd – geleid door een abdis.

Vroegste periode en middeleeuwen

Al in de derde en vierde eeuw ontstonden vormen van kloosterlijk leven. In de woestijnen van Egypte, Libië en Syrië trokken mensen zich om levensbeschouwelijke redenen terug. Aanvankelijk als kluisenaar, later ook georganiseerd in groepen. Men trachtte in afzondering, soberheid en stilte te leven en zodoende ruimte te scheppen voor concentratie en gebed. Deze ascetische levensstijl vond vervolgens verspreiding in Europa. De eerste grote bloeiperiode van kloosterbouw in Nederland ontstond in de middeleeuwen. De abdij van Egmond is de oudste van ons land en werd gesticht in de late tiende eeuw. Het klooster was niet alleen een religieus centrum, er werd ook kennis en cultuur bewaard en doorgegeven. Ook praktische werkzaamheden werden ter hand genomen zoals landontginning, verpleging van zieken, onderdak aan reizigers.

Links: Maquette van het voormalige klooster Bloemkamp (Friesland). Om de pandhof liggen, met de klok mee: links de kloosterkerk, dan de eetzaal met op de verdieping de slaapzaal van de monniken, rechts een uitgebouwde vleugel voor de zieken en op de voorgrond de vleugel voor de lekenbroeders. De monniken konden vanuit de slaapzaal direct de kerk in voor de nachtelijke diensten. In de kerk zaten de lekenbroeders en monniken gescheiden. Achter de kloosterkerk de begraafplaats.

Onder: Het klooster als centrum van geleerdheid. In een middeleeuws klooster, schoolplaat van J.H. Isings uit 1930. Vergeleken met een eerdere plaat uit 1911 is deze wat 'katholieker': het Mariabeeld tegen de zuil en het kruisbeeld boven de deur stonden nog niet op de oudere versie. Mogelijk was de 'gekuiste' versie bedoeld voor het protestantse onderwijs.

Pag. 18 boven: In de middeleeuwen vormde de binnenstad van Middelburg een groot religieus centrum. De abdij werd in het begin van de Tweede Wereldoorlog zwaar gebombardeerd en nadien hersteld. Sinds 1972 is er onder meer het Zeeuws Museum in gevestigd. De nieuwe ingang uit 2007 is verdiept aangelegd uit respect voor de hoge beeldkwaliteit van het Abdijplein.

Pag. 18 onder: De bloeiperiode in de tweede helft van de negentiende eeuw bracht op veel plaatsen imposante kloostercomplexen voort. In 1886 vestigden de Zusters van het Allerheiligste Hart van Jezus zich in Moerdijk. Hun moederhuis werd in 1944 door oorlogsgeweld verwoest.

Pag. 19: Gebouwd in Heerlen, in de stijl van het Nieuwe Bouwen, doet dit retraitehuis voor meisjes en vrouwen uit 1932 niet direct aan een religieus gebouw denken. Vanaf 1968 huisvestte het de Hogeschool voor Theologie en Pastoraat en nu is het in gebruik bij een aantal ondernemers.

Reformatie en daarna

De Reformatie en de daarop volgende overgang naar een overwegend Protestantse geloofsbeleving in Nederland betekende het einde van vele kloosters. Zij werden gesloopt of kregen een andere functie. Een voorbeeld hiervan is de abdij van Middelburg. Noord-Brabant en Limburg nemen hierin een uitzonderingspositie in. Hier konden kloosters in vrije heerlijkheden blijven bestaan. Sommige kloosters, bijvoorbeeld klooster St. Agatha in Noord-Brabant, stonden onder speciale bescherming van de Oranjes en vielen daardoor buiten de bepalingen van de Republiek. Onder invloed van de Franse Revolutie nam het aantal kloosters vanwege de zogeheten 'uitsterfconstructie' verder af.

Tweede bloeiperiode

Pas in de tweede helft van de negentiende eeuw kon het kloosterleven weer op gang komen. Cruciaal hiervoor is het koninklijk besluit dat Koning Willem II op 28 november 1840 ondertekende. Dit stond kloosters opnieuw toe nieuwelingen aan te nemen. Het handjevol kloosters dat vooral in de zuidelijke provincies had weten te overleven, werd nieuw leven ingeblazen. Daarna heeft zich een explosieve groei van het aantal kloosters voorgedaan. Uit dankbaarheid tegenover de Koning dragen veel nieuwe kloosters zijn naam: Koningshof, Koningsoord. Deze tweede bloeiperiode kent nog een specifieke loot in de zogeheten Kulturkampf kloosters. Vanaf 1875 was het in Duitsland verboden kloosters te stichten door een conflict tussen Bismarck en de Katholieke kerk. Daarom bouwde men in Nederland. Ook beperkende maatregelen in Frankrijk (1901) gaven een impuls aan de kloosterbouw in Nederland.

Ontwikkeling

Tot in de jaren vijftig van de twintigste eeuw groeide het aantal kloosterlingen in Nederland. Het Tweede Vaticaanse Concilie (1962-1965) sprak zich uit over modernisering ('aggiornamento') van de rooms-katholieke kerk. Dit leidde ook tot hervormingen in de kloosterwereld. Eenvoud en ingetogenheid werden het devies. In bijna alle kloosters maakten pracht en praal plaats voor ordespiritualiteit, een proces dat door de kloosterlingen met "herbronning" werd aangeduid. Ondertussen veranderde ook de maatschappij. Door ontkerkelijking liep de belangstelling voor het kloosterleven sterk terug. Wereldlijke organisaties namen taken als scholing, zorg en ontwikkelingssamenwerking grotendeels over.

Monumenten en hun omgeving vormen een twee-eenheid. Dat geldt met name voor kloosters. Boomgroepen, tuinen en landerijen dragen bij aan de historische en ruimtelijke zeggingskracht van het klooster. Bij herbestemming zijn dat factoren om rekening mee te houden. Venlo, klooster Wylderbeek.

De omgeving maakt deel uit van de geschiedenis van het klooster en biedt kansen voor een integrale benadering van de herbestemmingsopgave. Hulst, voormalig klooster Sint Joseph.

De woonvertrekken, kloostercellen, slaapzalen, eetzaal, studiezaal en dergelijke zijn uiterst sober aangekleed en ingericht. De uitmontering van de religieuze ruimtes, kerk, kapel, is – ook afhankelijk van de bouwtijd – rijker. Allerlei vormen van edelsmeedkunst en liturgisch vaatwerk, vensters met gebrandschilderd glas, meubilair, schilderijen, beeldhouwwerk, bijbels en zangbundels getuigen van hoogwaardige ambachtelijkheid en hebben in het algemeen een grote kunsthistorische waarde. Als ze onlosmakelijk verbonden zijn met het gebouw en het gebouw is een rijksmonument, dan vallen zij onder de bescherming (zie bijlage 2B).

Licht- en ruimtewerking

Niet alle aspecten van kunsthistorische waarde zijn terug te voeren op vaste materie als steen of hout. Juist bij kloosters manifesteert de immateriële kant van architectuur zich: de ruimtewerking van de kapel, de openheid van de pandhof, het spel van licht en schaduw in de kloostergang en de lichtinval door gekleurd glas-in-lood.

Situationele en ensemblewaarden

Actieve orden bouwden hun klooster in dorp of stad. Hier konden complete kloosterstraten of -kwartieren ontstaan. Beschouwende ordes verkozen de rust van het buitengebied en vonden daar ruimte voor een uitgestrekt boerenbedrijf. Er bestaat dus een directe relatie tussen de identiteit van de religieuze gemeenschap en haar ruimtelijke omgeving. Vooral oudere kloosters danken hun stichtingsplaats aan de nabijheid van stromend water, zoals het klooster Klaarkamp in Friesland. De gebouwen en de open ruimten daartussen en daaromheen vormen een samenhangend geheel met als bindende factor de kloostergemeenschap. Een klooster-

complex is bij uitstek een ensemble in een context en moet als zodanig worden gewaardeerd. Het is ook belangrijk het klooster te plaatsen in zijn bredere omgeving. Weg- en straatpatronen, het bestaan van een uithof (kloosterboerderij), een refugiehuis (toevluchthuis in de stad voor kloosterlingen van buiten), allemaal zijn ze verbonden met het klooster.

Pandhof

De pandhof, de aanleg binnen het vierkant van de kloostergang, vormt een centraal punt in het klooster. Pandhof en kloostergang werden gebruikt voor bezinning en processies. Zij herinneren aan het paradijs door de volmaakte vierkante vorm, door het water dat er stroomt (in een bron, put of fontein) of door de monumentale boom die er groeit. Het vierkant is ook het grondpatroon van het Hemelse Jeruzalem. De binnentuin heeft zo een symbolische functie: de bron als beeld van het levende water, de boom als beeld van de levensboom en het wateroppervlak als spiegel van de hemel.

Groenaanleg

Naast de gebouwen vervult het groen bijna altijd een belangrijke rol bij een klooster. Niet altijd zijn de verschillende functies in ruimte duidelijk gescheiden; vaak zijn ze min of meer met elkaar verweven. Ook als de tuin en de landerijen niet onder de bescherming vallen, maken zij historisch gezien onlosmakelijk deel uit van het klooster. De aard en ontstaansgeschiedenis van de tuin kunnen een bron van informatie zijn en kansen bieden in het herbestemmingproces.

Kloostergemeenschappen mochten niet afgeleid worden door de buitenwereld, noch daarvan afhankelijk zijn. Het grondgebied direct rond het klooster was daarom nodig voor het eigen levensonderhoud en delen van de tuin wer-

Het voormalige seminarie Mariëndaal (1862-1865) in Velp heeft neoclassicistische en vroeg-neogotische kenmerken en werd ontworpen door pater A. Sloomakers S.J. Het monument heet nu Zorgresidentie Velp en vervult een zorgfunctie. De ligging in het groen voorziet de bewoners van een aangename ambiance.

den ook gebruikt voor religieuze en recreatieve doeleinden. De aanleg, omvang en het gebruik van de kloostertuin kan sterk verschillen al naar gelang de orde waartoe het klooster behoort. De tuin is als het ware een afspiegeling van de gemeenschap.

Maar er zijn ook overeenkomsten. De kloostertuin is vrijwel altijd afgesloten van de buitenwereld, door waterlopen, muren, hagen en/of boomsingels. Hij bevat vaak een boomgaard, een moestuin, soms aangevuld met een kruidentuin, een visvijver, een wijngaard of een druivenkas. Ook bijenkorven en een duiventil zijn vaak aanwezig en daarnaast hield men eenden en kippen. In de kloostertuin binnen de muren werden vooral groenten en fruit verbouwd. Sommige kloosters zijn beroemd geworden om hun landbouwactiviteiten en de producten die deze opleveren. Kloosterbier is hiervan de bekendste.

Een ander deel van de tuin is bestemd voor bezinning, als plaats voor gebed en meditatie. Hier bevinden zich meestal devotiebeelden van Maria en andere heiligen, een kapel, een Lourdesgrot, een reeks kruiswegstaties of een calvarieberg. Sommige kloosters beschikken over een brevierlaantje of een aparte breviertuin, een tuin met vaak monumentale, oude bomen en heesters en meestal kronkelende paden, waar de kloosterling rustig en beschermd al lopend

met zijn gebedenboek in de hand zijn vaste dagelijkse gebeden kan bidden ('brevieren').

Begraafplaats

Soms werden kloosterlingen in de pandhof begraven. Veel vaker ligt de begraafplaats meer excentrisch, in een hoek van het kloosterterrein. De begraafplaats is doorgaans afgescheiden met hagen. De eenvormige graftekens staan meestal keurig in het gelid binnen een geometrische aanleg. Een kruisbeeld of kapel geeft het centrum aan.

Archeologie

In de ondergrond van een kloostercomplex kunnen belangrijke archeologische resten aanwezig zijn. Bij kloosters van hoge ouderdom ligt dat voor de hand. Denk aan funderingen, vloeren, muurwerk, graven, metaal, aardewerk, been en hout afkomstig van kloosterrestanten uit een oudere fase. Maar ook bij complexen die in de negentiende of twintigste eeuw zijn gesticht, kan archeologie een rol spelen. Het terrein of gebied kan immers al voor de stichting van het klooster door mensen zijn gebruikt. In de bodem kunnen sporen bewaard zijn gebleven van bijvoorbeeld prehistorische bewoning, grondgebruik, jacht en vuursteenbewerking.

Foto links: Overzicht van de kloosterhof, tevens begraafplaats, van het kruisherenklooster in Sint Agatha bij Cuijk. De kapel dateert uit de tweede helft van 15de eeuw. Sinds 2006 is in het kruisherenklooster het Erfgoedcentrum Nederlands Kloosterleven gevestigd.

Foto's rechts: Een kloostergang diende niet alleen als verkeersruimte, er kon ook worden gebrevierd en gemediteerd, zoals hier in een spel van licht en donker. Oosterhout, Onze Lieve Vrouwe abdij. • Kloosters in de stad of in het dorp zijn geen uitzondering. Pastoor Antonius Peelen schonk in 1666 zijn herenhuis "Elsendaal" in Boxmeer aan de zusters karmelietessen. Het herenhuis breidde uit met vier vleugels rond een kloosterhof. • In de tuin van het klooster van de Missiezusters in Steyl staan 14 staties opgesteld die de Kruisweg van Christus verbeelden. Wanneer het klooster zou sluiten, kan aan de tuin een nieuwe betekenis worden gegeven, bij voorkeur in het verlengde van de bestaande.

• Het klooster kreeg een woonbestemming. Karakteristieke elementen bleven bewaard, onder andere dit beeld van Maria en Kind (klooster Mariadal, Venlo) en dit geglazuurde reliëf (St Martha, Eindhoven).

Het trappenhuis is verzorgd en met duurzaam materiaal uitgevoerd: houten traptreden, betegeld bordes met dito lambrisering en een drielichtsvenster met glas-in-lood dat zorgt voor de toetreding van daglicht. Eindhoven, Aalsterweg 289, klooster Eikenburg.

Vaak zijn locaties waar daadwerkelijk archeologische resten zijn aangetroffen beschermd. Maar ook zonder dat kan het zijn dat er rekening moet worden gehouden met archeologische waarden. Een en ander hangt af van wat het bestemmingsplan zegt over archeologische verwachtingen.

Gaafheid en herkenbaarheid

Gaafheid en herkenbaarheid geven een kloostercomplex meerwaarde. Deze criteria gelden zowel voor de architectuur als voor de omgeving van het complex.

De herkenbaarheid van de verschillende historische functies in de gebouwen en de buitenruimte biedt een extra dimensie. In een klooster dat nog in functie is, kunnen veel handelingen en gebeurtenissen die zo karakteristiek zijn voor het leven in een kloostergemeenschap, nog worden ervaren. Als ze verdwijnen, gaat er onherroepelijk iets verloren van de wereld waarvoor de gebouwen ooit bestemd waren.

Niet altijd zijn kloosters gaaf bewaard gebleven. Ze gingen met de tijd mee, zij het in een trager tempo dan veel andere bouwtypen. Het is interessant wanneer de ontwikkelings-

geschiedenis aan een klooster kan worden afgelezen. In de 'historische gelaagdheid' van het monument hebben de diverse generaties hun sporen achtergelaten. Dit verschijnsel maakt een monument extra boeiend.

Zeldzaamheid

Veel middeleeuwse kloosters zijn in de loop der tijd afgebroken. In de middeleeuwen stonden in de provincie Groningen 37 kloosters. Het cisterciënzerklooster in Aduard was het voornaamste. Van dit ooit uitgestrekte complex resteert nog slechts de ziekenzaal; alle andere gebouwen zijn gesloopt. De restanten hiervan liggen nog onder het maaiveld. Het is een zeldzaam en voor Nederlandse begrippen uniek complex met een grote herinneringswaarde en bijzondere archeologische betekenis.

Het enige nu nog bestaande klooster in Groningen staat in Ter Apel en dateert uit de tweede helft van de vijftiende eeuw. In 2000-2001 is naar ontwerp van de Deense architect Johannes Exner de nooit gebouwde vierde vleugel van de pandhof in nieuwe vormen herbouwd (afb. p. 2). Daarmee is het vierkant van de pandhof alsnog gesloten en kreeg het

Chambrettes zijn kleine, identieke en naast elkaar geplaatste houten slaapruides op een gemeenschappelijke slaapzaal van een klooster, retraitshuis of seminarie. Chambrettes hebben geen plafond en zijn uitgerust met een bed, stoel, (nacht)kastje en lampetkan. Aan de wand hangt een spiegel. Boxtel, Pensionaat Sint Ursula, omstreeks 1925.

Nabij klooster Loreto in Simpelveld ligt de laatste rustplaats van de kloosterlingen. Het grafveld is met eenvoudige gietijzeren kruisen bezet. De cultuurhistorische waarde van de begraafplaats is zowel materieel als immaterieel: aanleg, beplanting en uitvoering ondersteunen de herinnering van de nabestaanden. Voorafgaand aan en tijdens het proces van herbesteding behoren de cultuurhistorische waarden van het klooster en zijn omgeving duidelijk geformuleerd te zijn.

middeleeuwse klooster een nieuw accent. Momenteel is het in gebruik als museum. Het hele ensemble is zeldzaam in zijn geschiedenis, ontwikkeling en gebruik.

De vele kloostercomplexen uit de negentiende en twintigste eeuw zijn als groep op zich niet zeldzaam te noemen. Zij zijn in gebruik bij religieuzen, staan leeg of hebben een nieuwe bestemming gekregen.

Kloosterbibliotheken

Bibliotheeken gelden als bron van kennis, kennisbehoud en kennisoverdracht. Veel kloosters hebben een bibliotheek en herbergen vanouds veel boeken. Geletterde monniken schreven boeken en kopieerden bestaande handschriften die vaak waren verluchtigd met gekleurde, religieuze voorstellingen en fraai gekalligrafeerde letters. In de kloosterbibliotheek werden de kostbare boeken eeuwenlang zorgvuldig bewaard en bestudeerd. Zodoende ontwikkelden kloosters zich tot geletterde, studieuze centra waar de kennis letterlijk in de kast stond en de wetenschap consequent werd gekoesterd en duurzaam aangevuld.

Het klooster van Rolduc bij Kerkrade (Heyendahlaan 82) werd in 1104 gesticht door Ailbertus van Anthoing als abdij van de reguliere kanunniken van Sint Augustinus. Het klooster bezat rond het jaar 1200 ruim driehonderd boekdelen. De collectie ging verloren maar in 1751-1754 werd een mooie zaalbibliotheek gebouwd want het boekenbezit was inmiddels weer toegenomen. Een flink deel van het boekenbezit verdween bij de opheffing van het klooster in 1797, maar sinds 1843 (toen Rolduc Klein-Seminarie werd) kwam de bibliotheek weer als zodanig in gebruik.

Even zuidelijker in Limburg staat in het dorp Wittern het klooster van de Redemptoristen uit 1891-1894 (foto onder). De architect was Joh. Kayser, als opdrachtgever trad de latere kardinaal W.M. van Rossum op. De kloosterbibliotheek is in neogotische stijl met eclectische invloeden gebouwd en heeft een langgerekte bibliotheekzaal met dubbele galerijen die met gietijzeren spiltrappen zijn verbonden.

Lourdesgrot

Een Lourdesgrot komt voor in tuinen van kloosters, pastorieën en retraitehuizen. In een Lourdesgrot staat een beeld van Maria opgesteld, hoog in een nis. De grot is kunstmatig en bestaat uit cement, breuksteen of lavasteen. Beneden, op het maaiveld, is Bernadette knielend weergegeven. Maria verscheen in het jaar 1858 meer dan eens in een grot te Massabielle (bij Lourdes) aan Bernadette Soubirous en riep op tot bekering, gebed en naastenliefde. Het wonder trok en trekt zeer veel pelgrims naar Lourdes. De grot van Lourdes is vele malen nagebouwd. In vrijwel alle gevallen werd een stukje rots van de originele grot in de Lourdesgrot verwerkt. Terwijl de kloosterling biddend of mediterend door de kloostertuin wandelde, kon bij de Lourdesgrot worden stilgestaan voor een moment van nadere overweging. Hier afgebeeld: de Lourdesgrot van Abdij Maria Hart in Weert.

De rol van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed

De gemeente is verantwoordelijk voor het (ruimtelijk) beleid rond erfgoed. Ook de provincie speelt een belangrijke rol in het ruimtelijk beleid van vooral het buitengebied. De Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed ondersteunt de gemeente door informatie beschikbaar te stellen. Zo geeft de Rijksdienst een aantal handreikingen uit waarin staat hoe gemeenten kunnen omgaan met cultuurhistorie in relatie tot ruimtelijk beleid.

- *Handreiking Erfgoed en ruimte;*
- *Handreiking Archeologie en bestemmingsplannen;*
- *Handreiking Cultuurhistorie in m.e.r. en MKBA.*

De gemeente kan ook informatie inwinnen bij de steunpunten monumentenzorg of cultureel erfgoed in de provincie of, als het om zeer specifieke kennis gaat, rechtstreeks bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed.

Kloosters beheerden vaak uitgestrekte landerijen. Het midden-19de-eeuwse kapucijnenklooster in Handel diende onder meer als 'bewaarplaats voor krankzinnigen'. De spirituele gemeenschap die er nu woont, begeleidt onder andere jeugdige delinquenten met taakstraffen. Er worden nog steeds groente en fruit geteeld, maar nu biologisch.

2 VISIE EN BELEID

De rol van de gemeente en de provincie

De monumentale waarden van kloosters zoals beschreven in het voorgaande hoofdstuk worden in eerste instantie beschermd via de Monumentenwet 1988 en de Wet algemene bepalingen omgevingsrecht (Wabo). De minister van OCW wijst rijksmonumenten aan. De gemeente is bijna altijd het ‘bevoegd gezag’ als het gaat om vergunningen. Ook geven zij vorm aan beleid in de ruimtelijke ordening. De provincies spelen hierin vooral een rol in het buitengebied.

Erfgoednota

Wat te doen met vrijkomende kloosters is in de eerste plaats een kwestie van gemeentelijk erfgoedbeleid. Een eigen erfgoednota geeft aan hoe de gemeente omgaat met cultuurhistorische waarden: hoe zij daarop inzet en daarin investeert. De erfgoednota is meestal een overkoepelend beleidsdocument dat vanuit cultuurhistorisch perspectief voeding biedt aan andere beleidsterreinen.

Structuurvisie

Op grond van de Wet ruimtelijke ordening (Wro) is de gemeente verplicht een structuurvisie op te stellen – een strategisch beleidsdocument dat richting geeft aan ruimtelijke ontwikkelingen binnen het totale gemeentelijke grondgebied.

Belangrijke onderdelen van een structuurvisie zijn (inventariserend) onderzoek, vooroverleg met betrokken partijen, en het (gezamenlijk) formuleren van een integrale ontwikkelingsvisie voor het gebied.

In de structuurvisie kan de gemeente anticiperen op het vrijkomen van historische gebouwen, zoals kloosters. Zij kan uitspraken doen over mogelijke herbestemmingen en daaraan verbonden randvoorwaarden. De praktijk leert dat een proactief beleid helpt bij het maken van verantwoorde keuzen over het behoud en het creëren van nieuwe functies. Een actieve aanpak biedt ook mogelijkheden om de herbestemming van een klooster te betrekken bij de herontwikkeling van de directe omgeving. Dat verhoogt de kans op succes.

De historisch-ruimtelijke relatie tussen het klooster en zijn omgeving kan uitgangspunt zijn voor beleid en ruimtelijke planning. Dit geldt voor structuurvisies, maar ook voor landschapsontwikkelingsplannen, stedenbouwkundige

plannen, bestemmingsplannen en andere ruimtelijke plannen.

Bestemmingsplan

De gemeente geeft een praktische uitwerking aan de structuurvisie in het bestemmingsplan, dat juridisch bindend is. Daarmee kan zij kloosters – voor zover die niet beschermd zijn als rijks-, provinciaal of gemeentelijk monument – planologisch bescherming bieden. Dit kan door een klooster op de plankaart te markeren en er een specifieke bestemming aan te geven. Daaraan kunnen planregels worden gekoppeld om de specifieke cultuurhistorische waarden te beschermen en om duidelijk te maken welke herbestemmingen mogelijk zijn.

Functiewijziging en nevenfuncties

In het bestemmingsplan kan de gemeente ook anticiperen op functieveranderingen die een passende herbestemming van het klooster bevorderen. Door een wijzigingsbevoegdheid in het bestemmingsplan op te nemen kan de bestemming ‘maatschappelijke doeleinden’ bijvoorbeeld veranderd worden in ‘cultureel’, ‘zorg’ of ‘wonen’. Ook kan het verstandig zijn een bestemmingsplan ‘op maat’ te maken nadat een goede herbestemming voor het klooster is gevonden. De structuurvisie is dan richtinggevend.

Plankaart en planregels

Veelgebruikte aanduidingen op plankaarten van bestemmingsplannen zijn bijvoorbeeld ‘waarde cultuurhistorie’ en ‘waarde beschermd stads- of dorpsgezicht’. Deze dubbelbestemmingen liggen over de hoofdbestemming (bij een klooster veelal ‘maatschappelijke doeleinden’) heen. Het klooster kan in de dubbelbestemming ‘waarde cultuurhistorie’ de aanduiding ‘karakteristiek’ krijgen, waaraan

Structuurvisie Haarendael

De gemeente Haaren heeft voor het voormalig groot seminarie Haarendael een lokale structuurvisie opgesteld die richting geeft aan een toekomstige herbestemming van dit omvangrijke complex. De laatste gebruiker, een zorginstelling, heeft het complex verlaten en wil het onder voorwaarde van een passende herbestemming aan de markt aanbieden.

De structuurvisie van de gemeente benoemt de bijzondere karakteristieken en elementen van het seminarie die behouden moeten blijven. Het document geeft ook aan hoe om te gaan met mogelijke sloop en nieuwbouw van delen van het complex, mochten die voor de exploitatie van een nieuwe functie nodig zijn. Zo schept de gemeente bestuurlijke duidelijkheid en weten investeerders wat er wel en niet mogelijk is. Dat neemt risico's voor ondernemers weg omdat ze weten waar ze aan toe zijn voordat procedures gestart worden.

Beeldkwaliteitplan

In het bestemmingsplan kan de gemeente voor bepaalde gebieden verwijzen naar een beeldkwaliteitplan. Daarin staat wat de beeldkwaliteit van een klooster voor zijn omgeving is, met richtlijnen voor het behoud van de architectonische en ruimtelijke kwaliteit van het klooster en zijn omgeving. Bijvoorbeeld de bepaling dat het sobere of gesloten en introverte karakter van een klooster behouden moet blijven. Het beeldkwaliteitplan geeft helder aan welke beperkingen er zijn, maar vooral ook waar ruimte voor verandering bestaat. Het beeldkwaliteitplan Kloostercomplex Rijksweg 8 in Cadier en Keer, gemeente Eijsden-Margraten, is een goed voorbeeld.

Het voormalig Grootseminarie Haarendael in Haaren. Een omvangrijk gebouwencomplex met bijbehorende groenaanleg. In het oog springen de monumentale oprijlaan en het brevierpark aan de achterzijde.

weer specifieke regels of nadere eisen te verbinden zijn. Bijvoorbeeld dat nieuwe aan- en bijgebouwen moeten overeenstemmen met de monumentale karakteristieken van het klooster. Denk ook aan een aanlegvergunningplicht voor aanpassingen die ingrijpen in de groenstructuur van het klooster.

Er kan een vrijstellingsregime in de planregels worden opgenomen dat ruimte biedt aan een afwijkende bestemming als die passend is. De monumentencommissie of commissie ruimtelijke kwaliteit kan het college van burgemeester en wethouders daarin dan adviseren. Zo hoeft een bestemmingsplan creatieve oplossingen voor een eventuele herbestemming niet in de weg te staan. Om deze oplossingen te vinden en te faciliteren, is het belangrijk om partijen ook werkelijk breed ruimte te bieden.

De gemeente kan in het bestemmingsplan voorwaarden opnemen gericht op de bescherming van de cultuurhistorische (en landschappelijke) kwaliteiten rondom het klooster. Verder kan de gemeente flankerende instrumenten inzetten die het hergebruik van erfgoed stimuleren.

Haarendael zal opnieuw worden herbestemd. Daarvoor is een structuurvisie opgesteld. Hierin is eerst het complex geanalyseerd. Daarna zijn drie modellen voor mogelijke ontwikkelingsrichtingen gepresenteerd.

Zodoende blijven cultuurhistorische waarden en streek-identiteit behouden en kunnen ze, waar mogelijk, versterkt worden. Steeds meer gemeenten maken op een creatieve manier gebruik van deze instrumenten.

Rol provincie

Ook de provincie speelt een belangrijke rol bij het behoud van waardevol erfgoed. De meeste provincies hebben cultuurhistorische waardenkaarten opgesteld die richtinggevend zijn voor het provinciale beleid met betrekking tot de omgang met monumenten en het cultuurhistorisch landschap. Vaak zijn daaraan ook de ruimtelijke bevoegdheden en allerlei stimulerende maatregelen van de provincie gekoppeld.

Zo heeft Limburg in 2008 een Beleidskader Kerken, Kloosters en andere religieuze gebouwen opgesteld, met een lijst van kloosters waaraan de provincie bijzondere aandacht besteedt. De provincie wil actief een verbindende en bemiddelende rol spelen door middel van voorbeeldprojecten. Zij stelt hiervoor ook een budget beschikbaar.

De provincie Noord-Brabant heeft een algemeen erfgoedbeleid, maar geen formeel vastgesteld kloosterbeleid. Wel heeft zij opdracht gegeven voor twee onderzoeken die de provinciale rol vanuit planologisch perspectief verkennen (beide 2009, zie bijlage 5).

Ook Noord-Brabant zet zich actief in door bijvoorbeeld zelf een klooster op te kopen en samen met de gemeente op zoek te gaan naar een nieuwe functie. Een voorbeeld is klooster Mariadal in Roosendaal.

De rol van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed

De Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed biedt het liefst al vroeg in de planvorming zijn expertise en kennis aan om de gemeente en de eigenaar/ontwikkelaar te adviseren over de mogelijkheden voor verbouwing of herbestemming van een monument. De Rijksdienst kan daarbij putten uit jarenlange ervaring, kennis en een breed landelijk overzicht van het erfgoed. De dienst heeft daarnaast een uitgebreide bibliotheek en foto- en tekeningen-archief. Via www.cultureelerfgoed.nl zijn de catalogi van deze collecties en de beeldbank raadpleegbaar.

Bij de verbouwing van het klooster van de Zusters van de Choorstraat in Den Bosch tot appartementen is er naar gestreefd het stadsbeeld zoveel mogelijk intact te laten en alle aanpassingen en voorzieningen aan de binnenhofzijde te realiseren. Zie ook afbeelding pagina 48.

3 OP WEG NAAR EEN GOEDE BESTEMMING

Herbestemming vraagt een gedegen voorbereiding. Het is belangrijk inzicht te krijgen in de ontwikkelingsgeschiedenis en de monumentale waarden van het complex, de bouwkundige staat, de benodigde vergunningen en de financiële haalbaarheid van de plannen. Dat vergt onderzoek en overleg. Zo wordt duidelijk welke nieuwe functies bij het gebouw passen en welke ingrepen mogelijk zijn.

Weinig gebouwen lenen zich zo goed voor een herbestemming als kloosters. Ongeveer 75% van de tot nu toe vrijgekomen kloosters in Noord-Brabant en Limburg heeft een nieuwe functie gekregen. De hoge leeftijd van de meeste kloosterlingen en de zeer geringe aanwas zullen ertoe leiden dat in de komende jaren nog heel wat kloosters hun deuren zullen sluiten. Landelijk ligt de prognose tussen de 120 en 175 complexen, waarvan de meeste in de beide zuidelijke provincies. Ook zijn er kloostergebouwen die na een eerdere herbestemming opnieuw leeg komen. Naarmate er meer kloosters vrijkomen en de vraag naar woon- en kantoorruimte in Nederland afneemt, zal de match tussen aanbod en vraag steeds meer inventiviteit vragen. De grote 'kloosterprovincies' Noord-Brabant en Limburg voeren een actief beleid om de herbestemming van leegstaande en leegkomende kloosters te stimuleren.

Proces

Een herbestemmingstraject vergt veel tijd en energie. De ervaring leert dat dit proces zelden lineair verloopt en veel vaker een 'zoekend' of iteratief karakter heeft. Dat vergt een open en creatieve instelling van alle betrokkenen. Soms blijkt een ingeslagen weg die eerst kansrijk leek, later geen soelaas te bieden. Nieuwe mogelijkheden en spelers dienen zich onverwacht aan. Soms zal er sprake zijn van twee procesgangen, één rondom de verkoop, bijvoorbeeld met een bidboek, en één rondom de planontwikkeling. Soms koopt de gemeente of de provincie een klooster aan en is de druk even van de ketel.

Wil dit proces kans van slagen hebben, breng dan zo vroeg mogelijk in kaart welke partijen erbij betrokken moeten worden. Steek tijd in het achterhalen van ieders verwachtingen en ambities. Zoek daarin naar de gezamenlijkheid en probeer tegengestelde belangen te overbruggen of tenminste op tafel te krijgen. Het kan zijn dat betrokken overheden meerdere belangen hebben die eerst bij elkaar moeten worden gebracht. Natuur- of ecologische belangen verstaan zich niet met een wens of noodzaak tot bijbouwen in het

buitengebied om een nieuwe functie mogelijk te maken. Veiligheidseisen nopen misschien tot steviger ingrepen dan vanuit cultuurhistorisch perspectief wenselijk is.

Degene die het proces organiseert kan de eigenaar zijn, maar een gemeente of provincie kan deze rol ook op zich nemen. Andere betrokkenen zijn vaak de adviserende instanties, zoals de Rijksdienst of de provincie, omwonenden, (lokale) ondernemers, een woningcorporatie of zorginstelling, een ontwerper die de eerste ideeën kan visualiseren en onderzoekers die de gewenste kennis en gegevens boven water halen.

Sommige organisaties zijn gehouden aan strikte voorschriften. Zo mogen instellingen die vallen onder de *Wet toegelaten zorginstellingen* (WTZi) niet zonder de tussenkomst van het College sanering zorginstellingen onroerend goed (ver)kopen, (ver)huren of belemmerende rechten zoals erfpacht op zich nemen. Als het klooster nog in eigendom is van een congregatie, zal ook die specifieke wensen en eisen hebben. Commerciële partijen zijn gebaat bij duidelijkheid vooraf. Duidelijkheid over wat volgens het bestemmingsplan mogelijk is en welke ruimte er is voor functiewijzigingen. En duidelijkheid over de cultuurhistorische waarden: wat moet beslist behouden blijven en waar is ruimte voor transformatie.

Creatieve oplossingen voor een herbestemming komen soms uit onverwachte hoek. Het is dus zaak deze niet bij voorbaat al onmogelijk te maken door torenhoge ambities en dichtgetimmerde voorwaarden.

Een proces zoals hier aan de orde is, laat zich niet in een paar logisch opeenvolgende stappen beschrijven. Daarom volgt hier een aantal onderwerpen die over het algemeen, op enig moment, aan de orde zullen komen.

Informatie en kennis

Het is raadzaam van te voren zo veel mogelijk informatie en kennis te verzamelen die dienstbaar is aan de planvorming en het uiteindelijke vergunningentraject. De Rijksdienst adviseert om al vroeg de benodigde verkennende on-

Het klooster is dichtgetimmerd en staat te koop. Door proactief beleid is het soms mogelijk een nieuwe functie aan te laten sluiten op het moment van leegkomen van het klooster. Tijdelijk gebruik in een overgangperiode kan vandalisme en verwaarlozing voorkomen. Zundert, voormalig Sint Anna klooster.

derzoeken uit te (laten) voeren. Er is geen regel die aangeeft wie daarvoor verantwoordelijk is. Afhankelijk van de situatie kunnen verschillende partijen de uitvoering en de kosten op zich nemen.

Tekeningen en foto's

Gedurende het hele proces zal er behoefte zijn aan een goede, actuele bouwtekening van het complex en zijn omgeving. Een fotorapportage waarin in ieder geval de belangrijkste gezichtspunten, gebouwen en interieurs zijn vastgelegd, vormt daarop een nuttige aanvulling.

Onderzoek

Cultuurhistorisch onderzoek

Sinds januari 2012 geldt de verplichting om in bestemmingsplannen rekening te houden met aanwezige cultuurhistorische waarden. Het doel daarvan is om een samenhangende afweging van alle belangen te maken. Om dit te kunnen doen is het nodig te weten waar en wat die waarden zijn. Dit onderzoek omvat de vakgebieden archeologie,

(architectuur)historie, historische (steden)bouwkunde (inclusief bouw- en tuinhistorie) en historische geografie. De Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed heeft een handleiding in voorbereiding getiteld *Rekening houden met cultuurhistorische waarden*. Dit soort onderzoek zal zeker van pas komen bij de herbestemming van kloosters, ook omdat dit vaak gepaard gaat met een bestemmingsplanwijziging. Alle vormen van onderzoek dienen ertoe het complex te begrijpen en te duiden. Met dat inzicht kan een plan ontstaan dat niet alleen rekening houdt met de aanwezige waarden, maar zich daar ook door laat inspireren.

We schenken hier aandacht aan drie specifieke vormen van onderzoek.

Archeologisch onderzoek

Onder heel wat kloosters ligt informatie over één of meer oudere gebouwen verscholen. Informatie die ons iets vertelt over de ouderdom en geschiedenis van de plek. Denk aan muurresten, vloeren, paalgaten van vroegere houten gebouwen, puin van beeldhouwwerk, brandlagen en graven. Dit vraagt om een terughoudende en specialistische aanpak. Het onzichtbare en vaak kwetsbare bodemarchief wordt gemakkelijk over het hoofd gezien.

Het proces van herbestemming van een klooster kent vaak veel stappen en spelers. Soms is het nodig een actie voor behoud op touw te zetten zoals in Woerden het geval is geweest. Het voormalige franciscaner klooster bleef behouden en is nu een kunstencentrum.

De 'kloosteralliantie' (buurtbewoners, vrijwilligers en professionals) zet zich in voor de leefbaarheid in de wijk met tal van (jeugd)activiteiten. Het voormalige St. Hildegardis klooster is het bruisend middelpunt als multifunctioneel wijkgebouw in het Oude Noorden in Rotterdam.

Wettelijk is vastgelegd dat het archeologische bodemarchief zo veel mogelijk in situ, op de plek zelf, behouden moet worden. Als een klooster verbouwd wordt, of als er op het terrein wordt bijgebouwd, kan dit leiden tot bodemverstoring. Wanneer bijvoorbeeld nieuwe zware constructies in het kloostergebouw of op het terrein nodig zijn, zullen deze gefundeerd moeten worden. Soms wordt bij een herbestemming een ondergrondse ruimte gecreëerd – denk aan een parkeergarage. Maar zelfs het aanleggen van een vloerverwarming kan het bodemarchief al verstoren. Het is dus zaak tijdig in kaart te brengen wat er aan archeologisch erfgoed te verwachten is, zodat daar tijdens de planvorming en bouw rekening mee wordt gehouden. Bij welke kloosters kan sprake zijn van archeologisch belang?

- Kloosters die vóór circa 1900 zijn gesticht.
- Kloosters op archeologische monumenten, zowel rijksbeschermd als via het bestemmingsplan beschermd (zogenoemde AMK-terreinen).
- Kloosters die op mogelijke resten van een voorganger liggen of op de resten van andere oude gebouwen (bijvoorbeeld kastelen). Ook sporen van bijvoorbeeld prehistorische activiteit zijn mogelijk.
- Kloosters op terreinen waarvoor een middelhoge en/of hoge archeologische verwachting geldt (archeologische verwachtingskaarten).

Bouwhistorisch onderzoek

De geschiedenis van een klooster is te achterhalen via bouwhistorisch onderzoek. Bouwhistorisch onderzoek bestaat onder andere uit het opmeten, documenteren en interpreteren van een gebouw en zijn onderdelen. Dit onderzoek wordt uitgevoerd door een onafhankelijk

bureau. Bouwhistorisch onderzoek vertelt het verhaal van het monument, analyseert de waarden en biedt inzicht in de ontwikkelingskansen. De uitkomsten kunnen dienen als inspiratiebron voor de planvorming en zo bijdragen aan de kwaliteit van het uiteindelijke ontwerp. Bij dit onderzoek horen over het algemeen ook een inventarisatie, documentatie en waardering van het roerende erfgoed, bijvoorbeeld door specialisten van Museum het Catharijneconvent in Utrecht. Zij doen dit op basis van de *Handreiking Roerend cultureel erfgoed*. Mogelijke adviseurs zijn ook de andere musea voor religieuze kunst en de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed.

Is het klooster aangewezen als rijksmonument, dan zal de registeromschrijving, die bij de aanwijzing is vastgesteld, meestal al de nodige informatie bieden over de monumentale waarden van het gebouw. Maar misschien is er na de aanwijzing weer nieuwe informatie aan het licht gekomen. De waardering is gewijzigd, de zeldzaamheidswaarde is toegenomen of er hebben veranderingen plaatsgevonden aan gebouw en omgeving. Het bouwhistorisch onderzoek werpt óók licht op deze nieuwe ontwikkelingen. Bouwhistorisch onderzoek maakt al met al een bewuste afweging van belangen mogelijk. De brochure *Richtlijnen bouwhistorisch onderzoek* geeft handvatten voor de uitvoering van dit onderzoek.

Tuinhistorisch onderzoek

Tuinhistorisch onderzoek voorafgaand aan de planvorming geeft inzicht in de monumentale waarden van de tuin en maakt duidelijk waar kansen en waar beperkingen liggen. Het is te vergelijken met bouwhistorisch onderzoek, maar dan specifiek voor het groen. Als de herbestemming ook een groencomponent van enige betekenis heeft, is het raadzaam dit soort onderzoek te laten uitvoeren. Ook hiervoor wordt

Archeologisch onderzoek is in het geval van een klooster in een historische, binnenstedelijke context vrijwel altijd aan de orde. Hier komt de tegelvloer van het koor van de abdijkerk op de Markt in Dokkum in het zicht.

Bouwhistorisch onderzoek is zeker bij oudere kloosters onontbeerlijk. Hier zoekt bouwhistoricus John Veerman naar sporen van het vijftiende-eeuwse klooster van Johanna van Polanen in Breda. Ook bij de herbestemming van minder oude kloosters kan bouwhistorisch onderzoek een waardevolle bijdrage leveren.

een onafhankelijk bureau ingeschakeld. Deze onderzoekers zullen over het algemeen werken volgens de *Richtlijnen tuin-historisch onderzoek*. Ook de brochure *Een toekomst voor groen* biedt handvatten.

Overig onderzoek

Bouwkundig onderzoek

Voordat een plan wordt opgesteld, is het belangrijk te weten hoe het gebouw is geconstrueerd en wat de bouwkundige staat is. Als vooraf bekend is welke herstelwerkzaamheden nodig zijn en hoeveel die gaan kosten, voorkomt dat (soms aanzienlijke) tegenvallers in tijd en geld tijdens de uitvoering, maar ook dat er onnodig gesloopt wordt. Onder andere de Monumentenwacht stelt deskundige en onafhankelijke bouwkundige rapporten samen. Ook sommige provinciale steunpunten kunnen dit werk doen. Deskundigheid en affiniteit met monumenten bepalen de kwaliteit van de bouwkundige opname.

Oriëntatie op ruimtelijk beleid

Hoofdstuk 2 van deze brochure noemt de verschillende provinciale en gemeentelijke instrumenten die het ruimtelijk beleid vormgeven en de mogelijkheden bepalen. Deze zijn randvoorwaardelijk bij een herbestemming. Goed zicht hierop is dus belangrijk, evenals op de procedures die doorlopen moeten worden.

Oriëntatie op de vergunningverlening

Voor de meeste veranderingen aan beschermde (rijks) monumenten is een vergunning nodig op basis van de *Wet algemene bepalingen omgevingsrecht* (Wabo). De omgevingsvergunning kan digitaal worden aangevraagd via het Omgevingsloket online (Olo). Het Olo geeft ook aan wanneer een vergunning niet nodig is. Raadpleeg bij twijfel de gemeente. Die is meestal de vergunningverlener, het 'bevoegd gezag' in Wabo-terminen. De gemeente toetst verbouw- of herbestemmingsplannen meteen ook aan het bestemmingsplan, milieuwetgeving en dergelijke.

Als het klooster zich bevindt op een terrein dat is beschermd als archeologisch monument, is voor werkzaamheden een aparte vergunning nodig. Hier is de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed het 'bevoegd gezag'. Wanneer zorgvuldig met de archeologische belangen wordt omgegaan zal de vergunningprocedure vlot kunnen verlopen. Voor gebieden waar geen specifieke bescherming geldt, kan in het bestemmingsplan zijn vastgelegd dat rekening moet worden gehouden met archeologische verwachtingswaarden. Tijdig overleg voorkomt ook hier latere procedurele hobbels.

Scenario's

Voorgaande onderzoeken zijn vooral feitelijk van aard en verkennen de mogelijkheden voor een herbestemming. Vaak wordt er met betrokken partijen gewerkt aan scenario's: welke nieuwe functies lijken haalbaar voor deze locatie? Hoe wordt het parkeren daarbij opgelost en hoe

de toegankelijkheid? Is bijbouwen een optie en waar dan? Kan er wellicht wat gesloopt worden? De verschillende scenario's geven antwoord op dit soort vragen. Vaak is in dit stadium al een architect of stedenbouwkundige betrokken. In de regel zal de (beoogde) nieuwe eigenaar nog meer onderzoek laten uitvoeren. Denk aan marktonderzoek, exploitatiemodellen, een haalbaarheidsstudie en inventarisatie van financieringsmogelijkheden en -risico's. Een verkennend onderzoek naar de financiële haalbaarheid van een herbestemming, naar mogelijkheden voor financieringsconstructies, naar subsidies en naar fiscale voordelen voor het onderhoud en eventuele restauratie, is onmisbaar. De Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed stelt subsidie beschikbaar voor het doen van zo'n haalbaarheidsonderzoek (zie bijlage 3). Ook stellen sommige gemeenten en provincies hiervoor subsidie beschikbaar.

Modellen

Zeker bij grotere herbestemmingen is het gebruikelijk dat er gewerkt wordt met modellen. Modellen zijn een uitwerking van een gekozen scenario. Schetsenderwijs wordt onderzocht welke mogelijkheden gebouwen en hun omgeving bieden. De inbreng van een (landschaps)architect is in deze fase onontbeerlijk.

De religieuze gemeenschap

Is de oorspronkelijke religieuze gemeenschap als eigenaar bij het herbestemmingsproces betrokken, dan is het belangrijk dat de andere partijen zich rekenschap geven van de regels en gewoonten van deze gemeenschap. De soms heel oude organisaties kennen dikwijls een wijdivertakte, internationale structuur. Beslissingen over de verkoop van het klooster worden dan in een groter verband genomen. Dat kost tijd.

De kloostergemeenschap kan in Nederland vrijwel zijn uitgestorven, maar in de derde wereld nog volop actief zijn. Opbrengsten van de bezittingen in Nederland leveren dan een bijdrage aan het werk daar. Goed om te weten bij het bepalen van de verkoopprijs.

Deze brochure gaat over cultuurhistorische waarden. Voor de religieuzen zullen ook spirituele, belevings- en herinneringswaarden een rol spelen. Is het klooster een moederhuis of stichtingsklooster, dan weegt dit belang zwaarder.

Wederzijds vertrouwen, betrouwbaarheid en erkenning van elkaars belangen zijn cruciaal voor een goed verloop van het proces.

Foto rechterpagina: Op het oog een dramatische situatie. Toch is hier sprake van een bijzondere vorm van herbestemming. Het in oorsprong middeleeuwse klooster Hoog Cruts in Eijsden-Margraten is door een brand in 1979 ernstig aangetast en daarna door de natuur overwoekerd. Het Limburgs Landschap heeft de ruïne nu aangekocht met het doel deze weer vrij te leggen en te consolideren.

Niet alles kan behouden blijven. De ene herbestemming zal geslaagder zijn dan de andere, gezien vanuit het oogpunt van behoud van cultuurhistorie. Toch is er bijna altijd een streven om de bijzondere geschiedenis van kloostergebouwen en hun monumentale architectuur op de een of andere manier weer een rol te laten spelen in een nieuwe context. Zo blijft hun geschiedenis zoveel mogelijk zichtbaar en beleefbaar.

Foto linksboven: Het retraitehuis Mgr Schrijnen in Heerlen kreeg in 2003 de Nationale Renovatieprijs voor de manier waarop het gebouw in ere is hersteld en daarmee behouden. Het is in gebruik als kantoor met multifunctionele bestemming. Hier de keuken, waarin nog de oorspronkelijke inventaris, compleet met potten en pannen, is terug te vinden. Het architectenbureau gebruikt de ruimte ook voor het uitleggen van presentatiemateriaal.

Foto boven: Het voormalig klooster van de zusters franciscanessen aan de Kanaalstraat in Utrecht. De oorspronkelijke pandhof is niet als buitenruimte behouden. Wel is een nieuwe centrale binnenruimte gecreëerd als verbindend element tussen de verschillende onderdelen van het gezondheidscentrum annex seniorenwoningen, dat een belangrijke rol speelt in de wijk Lombok.

Foto links: Nog in 1966 vervingen de zusters franciscanessen van de Heilige Elisabeth hun kloostercomplex uit 1883 aan de Meerten Verhoffstraat te Breda door een geheel nieuw complex van de hand van B. Oomen. Een fraai voorbeeld van Wederopbouwarchitectuur. Nog geen veertig jaar later moest het klooster zijn poorten sluiten en in 2005 is het complex gesloopt om plaats te maken voor appartementen. Foto's herinneren aan dit klooster.

In het proces van herbestemming analyseert een architect de gebouwen en hoe zij zich tot elkaar en hun omgeving verhouden. Beelden maken dit inzichtelijk. Op deze manier worden karakteristieken blootgelegd en mogelijkheden onderzocht. Twee afbeeldingen uit: Beeldkwaliteitplan voor het voormalig Ursulinenklooster in Cadier en Keer.

Ook als het om een minder omvangrijke opgave gaat, adviseert de Rijksdienst een 'voorronde', waarin een principeplan wordt gemaakt. Over zo'n plan kan zonder de druk van procedures en termijnen worden gepraat met de betrokken partijen. Vanuit dit soort overleg zal het definitieve plan vorm krijgen.

Het is verstandig te werken met architecten en aannemers die ervaring hebben met religieus erfgoed. Een ervaren architect is in staat nieuwe ingrepen te doen in overeenstemming met de cultuurhistorische waarden. Let ook op de inbouw van installaties, zoals liften en een luchtcirculatiesysteem. Worden deze te laat of als sluitpost in het proces ingebracht, dan zal dat het uiteindelijke resultaat schaden. De Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed geeft geen advies over de architectkeuze en wijst geen architecten aan. Een eigenaar kan informatie vinden op de website van de Bond Nederlandse Architecten (BNA) en de Vereniging Architecten Werkzaam in de Restauratie (VAWR). Op de website van de Vakgroep Restauratie vindt u bedrijven die gespecialiseerd zijn in restauraties (zie bijlage 4).

Tijd en tijdelijkheid

Dat het hier geschetste proces tijd kost, zal duidelijk zijn. Hoeveel tijd precies, is moeilijk van tevoren te bepalen. Dit geldt overigens niet specifiek voor kloosters, ook andere gebouwen die voor een dergelijke opgave staan, kazernes, ziekenhuizen en fabriekscomplexen, hebben hiermee te maken.

Als het niet lukt een nieuwe functie te vinden, lijkt verval op den duur onvermijdelijk. Toch kan de factor tijd ook een bondgenoot zijn. Op dit moment is er misschien geen goede functie te vinden, over een paar jaar kan dat anders zijn. Ga bij waardevolle kloostergebouwen daarom niet te snel over tot sloop of het inpassen van een functie die het gebouw geweld aandoet.

Tijdelijk gebruik

Overweeg in het geval van (dreigende) leegstand de mogelijkheid van tijdelijk gebruik. Zo blijft het klooster een positieve bijdrage aan de omgeving leveren, in plaats van een dichtgetimmerde, vervallen plek die men op den duur liever kwijt dan rijk is.

Ook bij tijdelijk gebruik komt het nodige kijken. Soms moet het bestemmingsplan hiervoor worden aangepast. Kwesties als opstal-, aansprakelijkheid- en brandverzekeringen moeten worden geregeld. Kerkelijke instellingen zijn vaak vrijgesteld van onroerendezaakbelasting. Andere gebruikers vermoedelijk niet. Aan wie komen eventuele inkomsten ten goede? En wie zorgt voor het onderhoud?

Wind- en waterdicht

Is het niet mogelijk een tijdelijke bestemming voor het klooster te vinden, probeer dan in ieder geval het gebouw zo goed mogelijk te dichten en te beschermen tegen weer en vandalisme.

Sommige gemeenten en een enkele provincie kennen een 'mottenballenregeling', een financiering voor het tijdelijk wind- en waterdicht houden van het gebouw. Ook de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed stelt hiervoor subsidie beschikbaar. Dit om voortijdig verval en oplopende restauratiekosten te voorkomen én om te stimuleren dat een duurzame oplossing op langere termijn wordt verkozen boven een slechte oplossing op korte termijn (zie bijlage 3).

Een passende herbestemming

Kloosters zijn bijzondere gebouwen die vragen om bijzondere functies. Niet iedere functie is even passend bij een klooster. De Rijksdienst hanteert twee criteria.

Passend hergebruik

De grote opgave bij het herbestemmen van historische gebouwen is recht te doen aan de cultuurhistorische betekenis van het gebouw in zijn nieuwe functie. Als maximale uitbating van het casco voorop staat, wordt voorbijgegaan aan de bijzondere betekenis van het gebouw. Dan wordt de kans gemist om de karakteristieke kwaliteiten van het gebouw te benutten en in zijn nieuwe functie tot meerwaarde te brengen.

Bij passend hergebruik wordt een nieuwe 'laag' aan het monument toegevoegd. De fysieke verschijningsvorm van de oude functie kan daarbij niet altijd volledig worden behouden. Soms vereisen nieuwe functies nieuwe vormen. Omgekeerd dicteert de bestaande vorm mogelijkheden en beperkingen voor nieuw gebruik. Op dit raakvlak van oud en nieuw ontstaat de inspiratie voor een goed ontwerp.

Duurzaamheid

De nieuwe bestemming moet op de lange termijn duurzaam zijn in het gebruik, zowel in economisch opzicht als wat betreft de instandhouding van het monument. Goed hergebruik van historische gebouwen komt neer op het realiseren van functies die duurzame instandhouding combineren met respect voor de historische betekenis van het gebouw.

Geredeneerd vanuit passend hergebruik en duurzaamheid hebben sommige nieuwe functies uiteraard de voorkeur boven andere, al naar gelang de locatie, de omvang en het type klooster. Aan de andere kant is het vinden van een functie vaak al moeilijk genoeg, laat staan dat er ruimte is voor keuzen.

Vele, maar niet alle functies passen in een klooster. De praktijk leert dat de beschikbare ruimte en het programma van eisen voor de nieuwe functie soms overeenstemmen, maar soms ook om een uitbreiding of inkrimping vragen.

Kloosters uit de Wederopbouwperiode blijken geliefde en rendabele objecten voor een hotel of conferentiecentrum. Daarbij is de bijzondere karakteristiek in het ene geval het visitekaartje, terwijl een complex elders puur utilitair gerenoveerd wordt en men de kans de historische meerwaarde te benutten, laat liggen.

Het voormalig Sint Elisabethklooster in Nuenen laat zien dat herbestemming van kloosters al langer aan de orde is. In 1976 werd de gemeente eigenaar. Toen er een moment sprake was van sloop, leidde dit tot commotie onder de bevolking. Sindsdien fungeert het klooster als sociaal-cultureel centrum.

Foto rechterpagina: In veel gevallen lukt herbestemmen wel en kan met het werk worden begonnen. Voormalig Albertinumklooster in Nijmegen.

Middelgrote kloosters in of dicht bij het stads- of dorpscentrum zijn meestal vrij eenvoudig te herbestemmen. Het voormalige Sint Agnesklooster in Wognum wordt al voor de tweede maal herbestemd. Eerder deed het dienst als kantoorgebouw van de DSB bank. Op 1 november 2012 is gestart met de bouw van woonzorgappartementen voor mensen met geheugenproblemen.

Refugiehuis of refugium

Een refugium of refugiehuis is een huis binnen de veilige omwalling van de stad. Buiten de steden gevestigde kloosterlingen deden er in tijden van dreiging, oorlog of plundering goed aan het op het platteland gelegen klooster te verlaten en een goed heenkomen te zoeken in een refugium dat in de stad was gesitueerd. In 's-Hertogenbosch, Hulst en Maastricht zijn belangrijke overblijfselen van refugia bewaard gebleven.

In Hulst staan binnen de stadswallen verschillende refugiën van voornamelijk Vlaamse kloosters: het refugie van de abdij Ter Duinen (Steenstraat 28) uit de 16de eeuw (foto onder), het refugie van het klooster Baudelo (aan de oostzijde van het stadhuis aan de Grote Markt), en het refugie van het klooster Cambron (Steenstraat 14).

Het verschijnsel refugiehuis werpt licht op het maatschappelijke belang van kloosters. Kloosters onderhielden belangrijke betrekkingen in de samenleving, ook tussen het platteland en de stad. Daarnaast biedt een refugiehuis inzicht in de onrust en woeligheid die mensen bedreigden en op de vlucht deden slaan.

In 's-Hertogenbosch staat het refugiehuis van het klooster Mariënhage te Woensel (Achter de Tolbrug 11). Het is omstreeks 1501 als particulier huis ontstaan langs de later gedempte Marktstroom. In de jaren 1593-1629 was het als refugiehuis in gebruik. Het interieur bevat onder meer oude moer- en kinderbintbalklagen met fraai geprofileerde consoles, kapconstructies met tussenbalkjukken en twee spiltrappen: één van eikenhout, de ander van natuursteen.

Een tweede refugiehuis in 's-Hertogenbosch staat in de Sint Jorisstraat 133 en is gesticht vanuit de abdij van Sint Geertrui te Leuven. Het is een onderkelderd bakstenen gebouw met natuurstenen kruisvensters en een hoog zadeldak tussen steile trapgevels. De kelder, de balklagen met sleutelstukken op natuurstenen consoles, de spiltrap en de kapconstructie dateren uit de bouwtijd. Tot 1629 fungeerde het als refugiehuis.

Emmaus - buitenverblijf van het Redemptoristenklooster in Wittem

Op een afgelegen locatie, een heuvelflank ten zuiden van Wittem, staat een afzijdig monument. Het gaat in dit geval om het buitenverblijf “Emmaus” waar priesterstudenten zich konden ontspannen. In de natuurrijke omgeving was gelegenheid tot wandelen en op het terrein lag een kegelbaan. De naam Emmaus verwijst naar het bijbelse plaatsje Emmaus dat op ongeveer vijf kilometer van Jeruzalem ligt. Het buitenverblijf is op vrijwel eenzelfde afstand van het Redemptoristenklooster in Wittem gesitueerd.

Emmaus is in 1905 gebouwd naar schetsen van pater Joseph Deckers, rector van het klooster, de uitwerking lag in handen van Andreas Frissen die het werk met mede-kloosterlingen uitvoerde zonder tussenkomst van architect of aannemer.

Het gebouw ziet er zeker niet alledaags uit met een rechthoekige plattegrond in de verhouding 2:5, twee bouwlagen en een schilddak. Op de begane grond omvat een houten veranda het gehele gebouw. De veranda is met slanke houten zuiltjes uitgevoerd met daarop opengewerkte houten bogen. De verdieping zette dit open karakter van Emmaus voort: het was in wezen één groot overdekt balkon, alzijdig omsloten door een arcade met alweer die slanke houten kolommetjes die het schilddak ondersteunden. Tussen de kolommetjes waren opengewerkte houten zwikken bevestigd.

Het interieur bevat onder andere een grote (recreatie)zaal, een kapel en een keuken. De kapel is in 1941 door Cor van Geleuken -een van de priesterstudenten- beschilderd. Emmaus is sinds 1968 niet langer in gebruik als ontspanningsoord voor priesterstudenten. Na enkele jaren leegstand kwam het gebouw in particuliere handen. Sinds 2000 dient Emmaus als woning. De verdieping met het balkon verloor het open karakter en werd gesloten. De aldus ontstane ruimte kreeg een indeling met kamers en vertrekken.

De herbestemming tot woonhuis behoeft Emmaus voor leegstand en verval. Het open en lichtvoetige karakter van het buitenverblijf boette weliswaar aan zeggingskracht in, maar de nieuwe functie vormde de basis van het behoud van een opmerkelijk en zeldzaam monument uit de geschiedenis van het kloosterleven in Nederland.

De rol van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed

Steeds vaker is de Rijksdienst vroeg betrokken in het herbestemmingproces, bijvoorbeeld bij het opstellen van een beeldkwaliteitplan of uitgangspunten voor een bidboek voor verkoop. De uiteindelijke planbeoordeling is daarvan het sluitstuk. Door zijn ervaring met allerlei soorten monumenten in het hele land kan de dienst waardevolle kennis bijdragen. Planontwikkeling geïnspireerd op cultuurhistorische waarden leidt tot een meerwaarde van het uiteindelijke resultaat.

Het 19de-eeuwse Jezuïetenklooster Mariëndaal in Velp (bij Grave) kwam in 1966 leeg te staan. Pas na 43 jaar kreeg het een nieuwe functie, als 'zorgresidentie'.

4 SCENARIO'S VOOR NIEUWE FUNCTIES

Veel kloosters kunnen alleen door een nieuwe functie behouden blijven. Daarin ligt de uitdaging: hoe is het oude met het nieuwe te verbinden, zodat het oude gebouw op een betekenisvolle wijze kan voortbestaan en de nieuwe functie duurzaam tot bloei kan komen?

Mogelijkheden voor nieuwe bestemmingen hangen onder andere af van het soort klooster dat vrijkomt. Het gebouwtype wordt bepaald door de leefregel die het klooster had. Denk aan het gesloten, naar binnen gekeerde gebouw van een contemplatieve orde, het toegankelijke gebouw van een orde die sociaal-maatschappelijk georiënteerd is of het gebouw met reeksen chambrettes, cellen en lokalen: het internaat, seminarie, de kweek- of huishoudschool. Daarnaast is er een enorme variëteit in omvang: van een klooster dat zich nauwelijks onderscheidt van een klein woonhuis tot een grootschalig stedelijk kloosterkwartier of zelfs een heel kloosterdorp zoals Steyl. Welke functies zijn denkbaar? Wat vragen zij van het klooster? Wat kunnen zij voor een klooster betekenen?

Overgangsfuncties

Een krimpende, bejaarde kloostergemeenschap kan ervoor kiezen het gebouw te verkopen en naar een bejaardenhuis te gaan, of er 'tot de laatste snik' te blijven. Er is ook een tussenvorm. De kloosterlingen blijven in het gebouw, maar richten zich tegelijk op nevengebruik. Zij stellen hun gebouw open voor congressen, trainingen en retraites die ze soms ook zelf begeleiden. Ook kunnen zij een deel van het gebouw verhuren. In opkomst zijn de Thomashuizen, waar kleine groepen mensen met een verstandelijke handicap gehuisvest en begeleid worden. Een andere variant is dat een kloostercomplex wordt verkocht en herbestemd als een instelling voor wonen met zorg, waarvan de kloosterlingen de rest van hun leven gebruik kunnen maken. Vooral voor kloosterlingen die moeite hebben hun gebouw voor een nieuwe, vreemde omgeving in te ruilen, is deze laatste optie aantrekkelijk. Nog een optie is dat de kloosterlingen zich in een deel van het complex terugtrekken. Intussen wordt het andere deel alvast ontwikkeld met een doorkijk naar de (middel)lange termijn ten aanzien van het nog bewoonde gedeelte. De kloosterlingen worden dan niet opgenomen in een nieuw zorgcentrum, maar blijven zelfstandig wonen, zonder binding met de nieuwe functie.

Bezinning

De sterk toenemende behoefte aan bezinning en spiritualiteit betekent voor leegkomende kloosters een enorme kans. Wat kerken niet bieden, hebben kloosters 'van nature': meer ruimten voor groepen, overnachtingsmogelijkheden, een tuin en een kapel. Dat maakt ze uitermate geschikt voor traditionele gelovigen, spirituele groepen (boeddhisme, yoga, zen), individuele rustzoekers en voor overheden, bedrijven en organisaties die zich willen terugtrekken voor training of reflectie. Het is een bestemming die in zekere zin aansluit op de oude en daardoor vaak met geringe aanpassingen te realiseren is.

In het project 'Onthaasten, stilte-en bezinningsplekken in beeld in de Euregio' werken de provincie Limburg en de Kamer van Koophandel samen om de kwaliteit van het aanbod te verhogen. Dat betekent dat op een aantal locaties de van zichzelf sobere kloosters op een luxueuzer niveau gebracht worden. Het verenigen van beide kwaliteiten vraagt om bijzondere deskundigheid, kennis en affiniteit van de ontwerper.

Soms vestigen bezinningscentra zich na vertrek van de kloosterlingen in een klooster, in andere gevallen verzorgen de kloosterlingen zelf bezinningsdagen voor individuen en groepen. Een enkele keer vestigt een nieuwe spirituele richting zich in een klooster. Aanpassingen zijn dan soms vrijwel niet nodig.

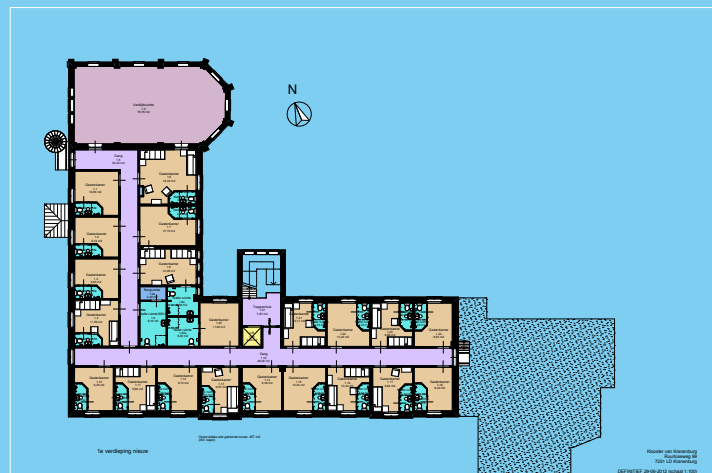
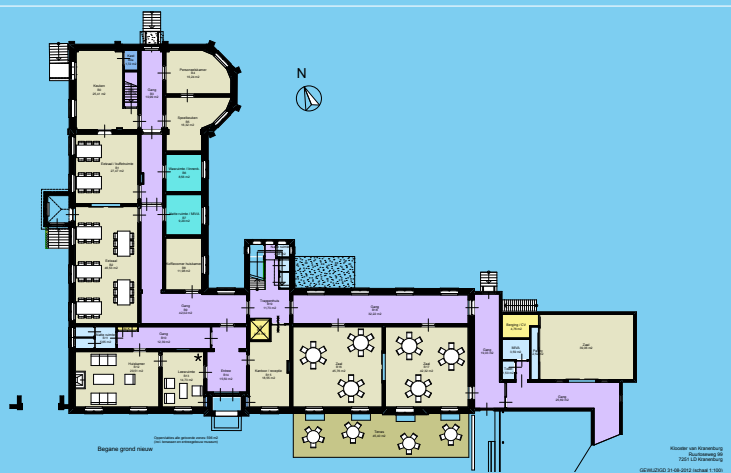
Zorg

Een gezondheidscentrum is ruimtelijk goed in een klooster in te passen. Het is wel zaak ervoor te zorgen dat het gebouw niet 'uit elkaar valt' door de opdeling in apotheek, huisartsen- en fysiotherapie, consultatiebureau, bloedbank, enzovoorts. Hiermee wordt bedoeld dat er één ontwerp voor het geheel wordt gemaakt en niet iedere zorgondernemer zijn eigen praktijk ergens in het gebouw onderbrengt. Het helpt als het eigendom in één hand is, bijvoorbeeld van een zorginstelling of woningcorporatie. Belangrijk is dat de pandhof als centrale ruimte en rustpunt in het

Foto rechts: Voor kloosters met een omvang zoals die van Koningsbosch (Echt-Susteren) is het, zeker in het buitengebied, moeilijk een nieuwe bestemming te vinden.
 Foto linksboven: In Venlo heeft het Dominicanenklooster Mariaweide twee nieuwe functies gekregen, die elk apart te klein voor het gebouw zouden zijn geweest. Door de vestiging van een hospice en een Toon Hermanshuis voor de dagopvang van kankerpatiënten en hun familie kon dit klooster uit 1960 voor de binnenstad behouden blijven.
 Foto rechtsboven: Een klooster waar de zusters zich in een klein gedeelte hebben teruggetrokken en van de kapel gebruik blijven maken. De nieuwe appartementen zijn gereali-
 seerd door een ingrijpende aanpassing aan de binnenhofgevels, waardoor de gevels aan de straatzijde intact konden blijven. Klooster Zusters van de Choorstraat, Den Bosch.

Na jarenlange leegstand wordt het voormalige Franciscanerklooster in Kranenburg verbouwd tot een zorghotel voor kleine groepen. Het gebouw wordt grondig gerenoveerd. Aan de indeling (zie hieronder: begane grond en eerste verdieping) hoeft weinig te worden veranderd.

Samaya, een voormalig Augustinessenklooster bij Werkhoven, richt zich op bewustwording en reflectie. Er is ruimte voor trainingen en conferenties, maar ook voor individuele bezoekers. De nieuwe functie sluit zo goed op de oude aan, dat er geen noemenswaardige ingrepen aan het complex nodig waren.

complex openbaar toegankelijk blijft. De kapel is vaak de aangewezen plek voor functies die veel ruimte vergen, zoals een apotheek of fitnessruimte. Voor de ontsluiting van de diverse functies en voor de brandveiligheid is dikwijls een extra trappenhuis nodig. Als een deel van de kapel fungeert als open trappenhuis, verhoogt dat de belevingswaarde van deze ruimte en zijn doorbraken elders overbodig. Het opdelen van de kapel in meerdere ruimtes is een laatste optie. Aan een gezondheidscentrum zal vooral in stedelijk gebied behoefte zijn. Daar is niet altijd ruimte voor extra parkeerplaatsen buiten het klooster. Is het onvermijdelijk op het terrein te parkeren, probeer de beslotenheid van het complex dan toch te bewaren door de ommuring zo beperkt mogelijk te doorbreken.

Zorghotel

Een klooster is een uitstekende locatie voor mensen die tijdelijk of permanent zorg nodig hebben of willen aansterken voor of na een operatie. De grotere gebouwen in een rustige, groene omgeving lenen zich daar het best voor. Een klooster voorziet in een groot aantal kamers of cellen die gemakkelijk te verbouwen zijn tot één- of tweepersoonsappartementen of hotelkamers. De grote ruimten zijn geschikt als ontmoetingsplek, restaurant, voor dagactiviteiten en fysiotherapie. De kapel is geschikt voor vieringen, concerten, lezingen en dergelijke. Aanpassingen nodig voor comfort, brandveiligheid en rolstoelgebruikers (bijvoorbeeld liften) zijn te realiseren zonder de karakteristiek van een klooster – lange gangen, een aantal grote en veel kleinere ruimten – geweld aan te doen. De gevolgen voor het exterieur zijn minimaal.

Kleine kloosters zijn door de combinatie van groepsvertrekken en kleine slaapvertrekken ook geschikt voor specifieke groepen ouderen, zoals dementerenden. Ook daar zijn dan geen ingrijpende verbouwingen noodzakelijk.

Hospice

Kleine kloosters die niet groter zijn dan een flink woonhuis lenen zich heel goed voor de opvang van mensen in hun laatste levensfase. Vaak zijn maar enkele aanpassingen nodig, vooral in verband met de brandveiligheid. Een andere optie is een klooster voor een deel als hospice in te richten. Voorwaarde is dan wel dat het om een combinatie met een rustige functie gaat.

Sociaal-maatschappelijk

Een aantal kloosters is als asielzoekerscentrum of huisvesting voor buitenlandse werknemers in gebruik geweest, enkele zijn dat nog steeds. Voorzieningen, zoals daklozenopvang van het Leger des Heils, de opvang van probleemjongeren, begeleid wonen en de huisvesting van alleenstaande moeders met kinderen, blijken bestendiger. Het voordeel van sociaal-maatschappelijk hergebruik is dat het gebouw in één eigendom kan blijven, eventueel aan verschillende instellingen verhuurd. Voor kwetsbare groepen kan de ommuring, indien aanwezig, het gevoel van een veilige enclave versterken, vooral van belang in een stedelijke omgeving.

Werken

Enkele kloosters zijn na aankoop door de gemeente verbouwd tot gemeentehuis. Soms als bestuurlijk en representatief stedelijk middelpunt, soms zijn ze uitgebreid tot een volledig stadskantoor. Het is een functie die geen al te zware wissel op het gebouw trekt. Wel staat de grote mate van toegankelijkheid in contrast met het afgezonderde kloosterleven van vroeger.

Het klooster Jeruzalem in Venray werd in 1970 verbouwd tot gemeentehuis en in 2012 volledig gerenoveerd.

Bescheidener, minder toegankelijk en daardoor meer in de geest van het kloosterleven, zijn de kleine en middelgrote kloosters die als kantoor gebruikt worden. Aanpassingen zijn nauwelijks nodig.

Grotere kloosters kunnen aan meerdere grote en kleine bedrijven worden verhuurd. Indien het eigendom in één hand blijft, is ook de visuele eenheid beter te handhaven. De indeling van het interieur zal flexibel moeten zijn om te kunnen inspelen op de wensen van wisselende huurders. De kloosterstructuur van gangen met aan weerszijden kamers zal daardoor verzwakken of verdwijnen. Dit hoeft geen gevolgen te hebben voor het exterieur. Parkeren is ook bij deze vorm van hergebruik een aandachtspunt. In de stad is een kostenverhogende parkeergarage onder de binnenplaats al gauw onvermijdelijk. Maar dat geldt ook voor woon- en horecafuncties.

Wonen

Hoewel wonen in een klooster dicht tegen de oorspronkelijke functie aanligt, zijn de ingrepen voor het realiseren van zelfstandige appartementen verstrekkend. Een uitzon-

dering vormt de aanpassing voor studentenhuysvesting. De meeste grote kloosters hebben een interne structuur waarbij lange gangen met reeksen deuren de klooster-vleugels in tweeën verdelen: aan weerszijden liggen de cellen van de broeders of zusters. Soms is er een gang met cellen aan één kant. De kloostercellen zijn meestal net groot genoeg voor een studentenkamer of kunnen twee aan twee worden samengevoegd tot grotere kamers of kleine appartementen voor samenwonenden. Grotere koop- of huurappartementen vergen gewoonlijk een grotere ingreep in de structuur omdat de ruimten aan weerszijden van de gang te ondiep zijn om een woning te realiseren. Dat impliceert dat de gang verdwijnt en dat de appartementen ontsloten worden via een galerij langs de buitengevel of via inpandige trappenhuisen. In beide gevallen kan wel iets van het muurwerk bewaard blijven, maar dat heeft weinig zin als de belevingswaarde van de kenmerkende, lange gangen met vele deuren wordt ingeleverd.

Een woonbestemming betekent in de regel dat er geen behoefte is aan gemeenschappelijke ruimten. Een functie voor de kapel – grote kloosters hebben er soms wel drie – is moeilijk anders in te vullen dan ook hier appartementen te realiseren. De architect kan de belevingswaarde van

de ruimte als een kwaliteit aan het ontwerp meegeven. Bijzondere interieuronderdelen of glas-in-loodramen kunnen elders in het complex als historische referentie worden opgesteld.

Het voordeel van een woonbestemming is dat die duurzaam is en dat het onderhoud is verzekerd via een corporatie of een vereniging van eigenaren. Bij huurappartementen is de eenheid van het complex in vorm, kleur en materiaal makkelijk te waarborgen. Vooral het exterieur is daarmee gebaat. Bij koopwoningen is dit ook te regelen, maar het vraagt meer organisatie. Bij goedkopere appartementen of studentenwoningen zijn Franse balkons een optie omdat ze de strengheid en de geslotenheid van de buitengevels enigszins respecteren. Luxe appartementen met in- of uitpandige balkons verzwakken de strenge scheiding tussen binnen en buiten. Naarmate er minder aan de buitengevels gewijzigd wordt, zullen de gevels aan de binnenplaats of pandhof meer geopend worden.

Bij een groot aantal appartementen hoort een groot aantal parkeerplaatsen. Gemeenten eisen steeds vaker dat parkeervoorzieningen op het eigen terrein worden aangelegd. In stedelijk gebied is het binnenterrein te gebruiken voor een ondergrondse garage. Kloostertuinen bieden voldoende ruimte, maar zijn ook kwetsbaar. De goedkoopste oplossing, bovengronds parkeren, verstoort de groene omgeving die ooit bedoeld was voor meditatie en gebed. Bestrating, verlichting en auto's zijn het tegendeel van stilte en bezinning. Een verdiepte, half ondergrondse garage met een grasdek heeft veruit de voorkeur boven parkeerplaatsen op maaiveldhoogte. Grastegels en blijvend groene hagen kunnen de ingreep verzachten. Daar waar op het terrein nieuwbouw komt, ligt het voor de hand die te onderkelderen voor parkeren.

Een kloostertuin biedt een ruime, groene omgeving om in te wonen. Om een project rendabel te maken ligt nieuwbouw op het terrein voor de hand. Hoeveel nieuwbouw is er

Voormalig franciscanenklooster in Woerden. Nadat het leeg kwam te staan heeft de gemeente het aangekocht. Nu is het een levendig cultureel centrum met een toneel-, dans- en muziekschool. Zie ook afb. onder aan pagina 64.

mogelijk? De verhouding tussen nieuwbouw en oudbouw raakt wel eens uit balans: er wordt soms een volume neergezet dat twee à drie keer zo groot is als de bestaande bouw. Nieuwbouw vraagt een zorgvuldige inpassing. Die is alleen mogelijk op basis van een onderzoek naar de duiding van de aanleg en de soort tuin. Het zal altijd gaan om de minst slechte oplossing. Van belang is dat de bouwvolumes niet concurreren met die van het klooster, dat de locatie zo gekozen is dat die het minst ingrijpt op de delen van de kloostertuin die zijn ingericht op bezinning en gebed (denk aan kruisweg, brevierpad, begraafplaats en Lourdesgrot), dat de ontsluiting van woningen of appartementen zo dicht mogelijk bij de openbare weg gesitueerd wordt en dat het kloosterterrein, indien ommuurd, maximaal besloten blijft. De optie om de eventueel onrendabele top van een herbestemming te verevenen door projectontwikkeling op een andere locatie, zou vaker onderzocht kunnen worden

Horeca en recreatie

Kloosters van middelgrote omvang lenen zich uitstekend voor een hotel met 20 tot 50 kamers. In stedelijk gebied richten ze zich op zakelijk en toeristisch publiek, in het landelijk gebied op rustzoekers, wandelaars en fietsers. Voor low budget-toeristen volstaan de kloostercellen

met sanitair op de gang. De op comfort ingestelde toerist of zakelijke reiziger wil een kamer met eigen douche en toilet, waarvoor cellen moeten worden samengevoegd. Er zijn voldoende grote ruimten voor een restaurant, kleine bijeenkomsten en trouwpartijen. Als ook de trouwplechtigheid daar kan plaatsvinden, is dat extra aantrekkelijk. De kapel is zonder verbouwing geschikt als ontbijtzaal en/of restaurant.

Grote kloosters, internaten en seminaries komen met hun vele grote lokalen vooral in aanmerking als conferentieoord. Er is ruimte voor 50 tot 200 kamers en vele zalen voor kleine en grote groepen. Is er behoefte aan meer capaciteit, dan betekent dat een uitbreiding van het bestaande klooster met soms zelfs meer dan een verdubbeling van het oppervlak. Nieuwe vleugels kunnen aansluiten op het bestaande stramien en rekening houden met de bijzondere aanleg van een kloostertuin. De pandhoven – vaak zijn er meerdere – blijven bij voorkeur open. Zij zijn met de omlopende gangen de centrale ruimten, verlenen het complex een duidelijke structuur en vormen plekken voor rust en bezinning. Ook de kapel is er voor bezinning; meestal wordt die als besloten en sfeervolle ruimte in gebruik genomen voor lezingen en seminars.

Bij grote congrescentra vraagt het inpassen van parkeervoorzieningen bijzondere aandacht: als het kan verdiept, afgescheiden door blijvend groen, niet geasfalteerd maar

Het klooster Elsendael in Boxmeer is omgevormd tot kloosterhotel annex hotelschool. De tuinzijde met terras.

Het missiehuis Sint Willibrord in Deurne werd gebouwd in 1954. In 2002 was de gemeenschap zo klein dat de paters naar elders verhuisden. Twee jaar later werd het omvangrijke complex met vleugels van drie bouwlagen rondom een grote binnentuin verbouwd tot hotel/congrescentrum met 79 kamer en 22 zalen. De kapel is in gebruik als multifunctionele ruimte. De enige in het oog springende wijziging is het in de binnentuin uitgebouwde restaurant.

De Westwal in 's-Hertogenbosch. Wonen in een binnenstedelijk complex van kloostergebouwen, waarbij grote zorg is besteed aan de beeldbepalende kwaliteit van de bouwvolumes. De nieuwbouw sluit hier naadloos op aan.

Ter Apel: een museum voor religieuze kunst kan laten zien hoe er in een klooster geleefd werd. Het gebouw is dan zelf ook museum. De nieuwe kloostervleugel is ontworpen voor de museale opstelling van bijzondere objecten (foto boven en rechts).

met grastegels of grasroosters en op een zorgvuldig gekozen locatie die het minst inbreekt op de groenaanleg.

Bij hotels en congrescentra horen kamers die comfortabeler zijn dan de sobere kloostercellen. Een badkamer is een standaard vereiste. Voor sommige hotels zullen twee à drie cellen moeten worden samengevoegd tot een tweepersoonskamer. In conferentieoord is behoefte aan meer eenpersoonkamers. De kans is groot dat de bestaande structuur van de kloostercellen daaraan voldoet. Zijn de cellen te klein om er sanitair onder te brengen, dan kunnen drie cellen tot twee kamers worden verbouwd. In beide gevallen is de karakteristieke lange middengang met aan een of twee zijden kamers ook voor een hotel of conferentieoord functioneel.

Een klooster dat het middelpunt vormt van een vakantiepark met bungalows, zwembaden en speeltuinen is vreemd van zijn wortels en landschappelijke context en alleen nog van nut als attractie of kantoor. Deze optie zou pas in beeld moeten komen als alle andere verkend zijn en er geen enkel alternatief voor sloop meer is. In zulke gevallen gaat het niet om een bewuste herbestemming, maar wordt een gebied ontwikkeld waar toevallig een klooster staat.

Onderwijs en cultuur

De kloosters die als onderwijsinstelling gebouwd zijn, lenen zich vanzelfsprekend goed voor nieuwe onderwijsfuncties: school, internaat, seminarie of theologische faculteit. In steden met een universiteit of hogeschool zijn zulke gebouwen als vanzelf overgegaan naar de onderwijsinstellingen. Waar leerlingen, priesters of zusters intern waren, is een aantal kamers te gebruiken als individueel studievertrek. De rest kan fungeren als leslokalen, waarbij

de bestaande structuur van kamers langs een middengang niet altijd in stand kan blijven. De kapel is een geschikte collegezaal, waar eventueel een balkon ingebouwd kan worden voor meer capaciteit. Wanneer deze ruimte wordt opgedeeld in twee zalen, gaat de ruimtelijke beleving van het belangrijkste onderdeel van het complex grotendeels verloren.

Als een landelijk gelegen klooster door een onderwijsinstelling gebruikt wordt voor studie- en stilteweek, kleinschalige bijeenkomsten, trainingen en tentoonstellingen, kortom als een soort retraitehuis, is dat een waardige functie die bijna naadloos aansluit op de oorspronkelijke kloosterfunctie.

Een klooster in stedelijk gebied heeft doorgaans geen mogelijkheden voor uitbreidingen. Een toneel- en muziekschool is dan bijvoorbeeld een goede bestemming. Voor groeps- en individuele lessen zijn er respectievelijk de gemeenschapsruimten (bijvoorbeeld de refter) en de kloostercellen. Deze functie vraagt ook om een concert-/theaterterruimte in een maat die binnen het gebouw niet altijd voorhanden is. Wordt de pandhof daarvoor gebruikt door middel van een overkapping, dan gaat de kloosteridentiteit deels verloren. Tegelijkertijd is zo'n ingreep onvermijdelijk voor een duurzaam gebruik. De nieuwe zaal kan natuurlijk ook gebruikt worden voor andere podiumkunsten.

Waar wel ruimte is voor uitbreidingen, kan een klooster meer functies herbergen. Een theater- of congreszaal kan dan als een nieuwe uitbreiding aan het gebouw worden toegevoegd, liever dan de pandhof daarvoor te gebruiken. Een cultureel centrum kan bestaan uit een theaterzaal, een ruimte voor kleinere uitvoeringen in de kapel, een foyer, een muziek- en balletschool met leskamers in de kloostercellen, een café-restaurant, congres- en vergaderzalen, een openbare bibliotheek en ateliers. Dit samenstelsel van

functies betekent een intensief gebruik van het gebouw als stedelijk middelpunt, maar vraagt ook forse ingrepen omdat er meerdere grote ruimten nodig zijn. Het gebouw nodigt uit en opent zich als het ware naar de samenleving. Het heeft voor de vele bezoekers een hoge belevingswaarde. Maar dit is ook in tegenspraak met het oorspronkelijke, besloten kloosterleven.

Gemengde functies

Kloosters, en zeker de grotere, beschikken over een enorme variëteit aan ruimten, van kleine kloostercellen tot gemeenschappelijke ruimten en een of meer kapellen. Dat maakt ze geschikt voor meerdere functies tegelijk. Alle combinaties zijn denkbaar: gemeenschapshuis, school (basisschool, voortgezet onderwijs, ROC, hogeschool), peuterspeelzaal, kinderdagverblijf, gymzaal, bibliotheek, buitenschoolse opvang, bedrijven, sociaal-maatschappelijke instellingen, café/restaurant/hotel, studentenwoningen, appartementen, kunstenaarsateliers. Ze komen allemaal voor, in alle denkbare combinaties. Sommige functies drukken meer een stempel op het gebouw dan andere. Een kinderdagverblijf heeft behoefte aan een omheinde buitenruimte met speeltoestellen. Daardoor vervaagt de strenge scheiding

tussen binnen en buiten bij een klooster. Een school heeft tot gevolg dat het lawaaiërig en druk is in en rond het gebouw en dat ergens op het terrein parkeervoorzieningen moeten komen.

Gemengde functies willen nog wel eens aanleiding zijn voor een te zwaar programma van eisen. Er moet voldoende kantoor-, winkel- en woonruimte gecreëerd worden, plus een forse parkeergelegenheid. Als dat ten koste gaat van een aanzienlijk deel van de kloostertuin, als de tuinmuur gesloopt wordt en de Lourdesgrot verdwijnt, is de balans tussen hergebruik en recht doen aan cultuurhistorische waarden ver te zoeken.

Kleinschalige, particuliere initiatieven blijken vaak uitstekend uit te pakken. Een voorbeeld: een eigenaar verbouwt een deel van een klooster tot woning, een ander deel tot kantoor aan huis. De kapel wordt verhuurd of verkocht aan een kunstenaar en de overige ruimten worden ingevuld wanneer een geschikte huurder of koper zich aandient. Zo wordt op een organische wijze invulling gegeven aan hergebruik.

Het aantal en soort functies bepalen in hoeverre het gebouw of complex zijn kloosteridentiteit kan behouden. Maar nog bepalender is de eigendoms- en beheerssituatie. Wanneer die in één hand is en men zich bewust is van de bijzondere kwaliteit van gebouw en omgeving, hoeven gemengde functies de eenheid en belevingswaarde van het gebouw of complex niet te ondermijnen.

De eigenaar kan bijvoorbeeld de gemeente zijn, de provincie (heel soms), een universiteit, een stichting, een exploitatiemaatschappij of een particulier. Dat voorkomt dat het complex 'uit elkaar valt'. Met andere woorden: dat het gebouw wordt opgedeeld, de onderdelen niet meer met elkaar in verbinding staan, de pandhof niet langer de centrale ruimte is en onderhoud, herstel en verbouwingen niet meer uniform worden uitgevoerd. Daarom is het belangrijk het complex vanuit één visie te ontwikkelen en de instandhouding te regelen via een stichting of een vereniging van eigenaren.

Het Heilig Hartklooster in Reuver is aan de straatzijde ongewijzigd gebleven. Aan de achterzijde vonden uitbreidingen plaats die verschillende nieuwe functies mogelijk maakten, onder andere een kantoor van een woningcorporatie op de begane grond en woningen op de verdiepingen. De kapel bleef ongewijzigd en wordt voor allerlei doeleinden gebruikt.

In 2008 vertrokken de laatste zusters uit het meisjesinternaat Onze Lieve Vrouw ter Eem in Amersfoort. Intussen hebben niet alleen een ROC, maar ook vele kleine ondernemingen hier een rustige werkplek in een aantrekkelijke omgeving gevonden. De foto rechts geeft een beeld van de veelheid aan gebruikers.

INGANG ZUID

De Ontknoping

Sales eXPERience

House of Balance

Jouw leven in de steigers

Anahata

De CoachZaak

VBP / Stichting PBS

Verandervermogen

ZAAIJER | STAPHORST | VERSLUIS
architecten vof

T 033-8789192 W WWW.ZAV-ARCHITECTEN.NL

theaterschool
de
Springplank

theater
school
springplank

Foto links: Er is veel te doen geweest over de herbestemming van klooster Sint Catharinadal in Breda tot casino. Passend of niet passend, de nieuwe functie is duurzaam en grijpt ruimtelijk niet in de oude structuur in.

Foto's onder: Aan het klooster van de Zusters van het Arme Kindje Jezus in Maastricht was een kweekschool verbonden. De hogeschool die er nu in zit is een voor de hand liggende herbestemming. De traditionele architectuur uit de jaren 1930 heeft ook na de verbouwing haar zeggenschap behouden in ex- en interieur. De kapel is in gebruik als collegezaal. • De achterzijde van het Heilig Hartklooster in Reuver gezien vanuit de tuin die nu in gebruik is als openbaar park.

Foto's onder vlnr: In kloosterhotel/hotelschool Elsendaal in Boxmeer zijn de kamers samengesteld uit meerdere kloostercellen. Foto's houden de herinnering aan het voormalige klooster levend. De toekomst van dit complex is onzeker nu het ROC deze opleidingslocatie gaat verlaten.

Kloostercomplex Roepaen bij Ottersum is geschikt gemaakt voor feesten en bedrijfsevenementen tot 1500 personen. De kloostercellen zijn ingericht als hotelkamers in uiteenlopende sferen. Er is ook een 'echte' kloostercel beschikbaar.

Huize Lidwina in Schijndel, een zusterhuis annex pension en ziekenhuis uit 1933, werd in 2000 door de gemeente aangekocht. De kapel is het levendige 'Gasthuis' van de buurt geworden, in de oudbouw kwamen 24 huurwoningen, op het terrein nog eens 62 nieuwbouw koopwoningen. Verder zetelen er buurt- en ouderenverenigingen en heeft een zorginstelling er een dagopvang.

The image shows the interior of the Sint Jozefklooster in Deventer, which has been converted into a modern pharmacy and waiting area. The architecture features a high ceiling with a complex, geometric pattern of recessed lighting. The walls are composed of numerous vertical panels, each containing a small, colorful stained-glass window. In the foreground, there is a modern, curved reception desk with a light blue and white color scheme. Behind the desk, a pharmacy counter is visible, equipped with shelves of medicine and a large white cross sign. To the left, a white staircase leads up, and a sign on the wall reads 'erwachten'. The overall atmosphere is a blend of historical architecture and modern functionality.

De rol van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed

Een goede architect kan een plan maken dat zowel recht doet aan de cultuurhistorie van de plek als aan de toekomstige functie. In complexe situaties kan de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed in de planfase adviseren en een preadvies uitbrengen. Bij de aanvraag voor een omgevingsvergunning beoordeelt de Rijksdienst het plan en brengt namens de minister van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap een advies uit aan het bevoegd gezag, veelal het college van burgemeester en wethouders van de gemeente. De Rijksdienst hanteert hierbij de uitgangspunten uit dit hoofdstuk als een globaal toetsingskader. Als het klooster buiten de bebouwde kom staat, brengt ook de provincie advies uit. De gemeente neemt op basis van de ingewonnen adviezen uiteindelijk de beslissing of de vergunning wordt verleend.

Een zorgcentrum vraagt om een grote diversiteit aan ruimtes. De kapel leent zich prima voor een apotheek. De ruimte hoeft niet te worden opgedeeld en behoudt haar beleevingswaarde. In dit geval het Sint Jozefklooster in Deventer, gebouwd in de Wederopbouwperiode.

5 UITGANGSPUNTEN VOOR EEN GOED ONTWERP

Een succesvol ontwerp houdt de historische betekenis en ontwikkelingsgeschiedenis van het gebouw leesbaar en garandeert een duurzame instandhouding van het gebouw. Hieronder volgen zes algemene uitgangspunten die de Rijksdienst hanteert bij zijn advies over vergunningverlening alsook praktische tips en aanbevelingen voor de meest voorkomende ontwerpogaven.

Algemene uitgangspunten

Monumenten zijn geen statische objecten waar de tijd is stilgezet. Ook kloosters zijn aan veranderingen onderhevig geweest. Nieuwe bouwfases zijn toegevoegd, soms naast, soms in plaats van het bestaande. Ook die veranderingen zijn we intussen gaan waarderen: nieuwe ingrepen genereren weer nieuwe waarden. Vanuit het besef dat maatschappelijke ontwikkelingen steeds andere eisen stellen aan mensen en hun leefomgeving, is het vanzelfsprekend dat gebouwen – ook historische – mee ontwikkelen met de tijd. Herbestemming is vanuit dat perspectief te zien als een nieuwe stap in die constante ontwikkeling.

Recht doen aan de cultuurhistorische betekenis

De grote opgave bij het herbestemmen en verbouwen van kloosters is recht te doen aan de specifieke cultuurhistorische betekenis. Karakteristiek, betekenis en context zijn leidend voor de aanpassing van de gebouwen en groen-aanleg. Dit vereist begrip van de wezenlijke kenmerken van het kloostercomplex, zijn relatie met de stedelijke of landschappelijke omgeving en zijn 'veranderingscapaciteit'. Pas dan kan een ontwerper aan de gang gaan met de vraagstukken die te maken hebben met de aanpassing van het monumentale complex aan nieuw gebruik. Het nieuwe programma zal zich moeten verstaan met de cultuurhistorische waarden.

Een van die waarden is de mate waarin de leefregels van het voormalige klooster nog aan het complex afleesbaar zijn. Is het een gebouw van een contemplatieve, naar binnen gerichte orde? Of juist een 'open' gebouw van een maatschappelijk georiënteerde orde? Of is het van een op onderwijs of ziekenzorg gerichte orde? Het is aan de architect de verbouwing en eventuele uitbreiding voor de nieuwe functie(s) zo te ontwerpen dat het complex ook na de herbestemming blijf geeft van de specifieke karakteristieken van het klooster en de orde die er verbleef.

Streven naar behoud van de historische bouwsubstantie

Vaak liggen belangrijke waarden besloten in de historische bouwsubstantie. Oude bouwmaterialen en historische bouwtechnieken zijn zeldzaam. Zijn ze eenmaal verloren gegaan, dan kunnen ze niet meer worden teruggebracht. Het is belangrijk daar bij ingrepen rekening mee te houden.

Aandacht voor bijzondere onderdelen

Elementen van bijzondere waarde kunnen in de planvorming betrokken worden als betekenisgevend referenties, die het best tot uitdrukking komen in de omgeving waar zij horen of waarvoor zij ontworpen zijn. Zij versterken de identiteit van het gebouw of complex. Een voorbeeld: negentiende-eeuwse chambrettes en kloostercellen zijn – zeker als ze nog gemeubileerd zijn – zeldzaam geworden. Probeer enkele van deze stille getuigen van het kloosterleven in het ontwerp op te nemen.

Maatwerk

De mogelijkheden voor verbouwing en inpassing van een nieuwe bestemming zijn afhankelijk van het type gebouw en de cultuurhistorische waardering. Het zeldzame middeleeuwse, zeventiende- of achttiende-eeuwse klooster, het enorme negentiende-eeuwse klooster met meerdere verdiepingen en kapellen, en het overzichtelijke, lichte klooster uit de Wederopbouwperiode bieden elk op zich verschillende kwaliteiten waarbinnen ingrepen en nieuwe functies mogelijk zijn. Steeds is het zoeken naar de juiste balans tussen het programma van eisen en de cultuurhistorische waarden van een gebouw of complex, tussen een kans op voortbestaan en de omvang van de ingreep.

Reversibiliteit

Soms kunnen aanpassingen en uitbreidingen zonder schade aan het monument weer ongedaan gemaakt worden. Oud en nieuw blijven dan gescheiden, materieel en visueel. Zo'n reverseerbare ingreep heeft dikwijls de voorkeur boven vaste constructies en kan evengoed van een bijzondere ontwerp kwaliteit zijn. Maar naarmate de kosten van een

Zonder noemenswaardig in te grijpen in de verschijningsvorm gaf men het voormalige Dominica-nenklooster het Albertinum in Nijmegen uit 1932 een aantal nieuwe bestemmingen, waaronder studentenhuysvesting, een architectenbureau en een kinderdagverblijf. De zeshoekige pandhof en de kloostergang zijn het hart van het gebouw. De uit de kapel afkomstige koorbanken zijn als referentie aan de oude religieuze functie, maar ook als functionele onderdelen, in de kruisgang geplaatst.

reversibele constructie hoger zijn, ligt het minder voor de hand ze later weer te verwijderen; dat zou kapitaalvernietiging zijn. Bovendien zijn ook voor reversibele constructies soms (diepe) funderingen nodig.

Kwaliteit van ontwerp en vakmanschap

Om het nieuwe gebruik af te stemmen op de bestaande bouw, de gevolgen van de verandering inzichtelijk te maken en de herstelwerkzaamheden alleen waar nodig en met gevoel uit te voeren, zijn vakmanschap en kennis van historische gebouwen en bouwtechnieken vereist. Werk daarom liefst met gekwalificeerde, zo mogelijk gecertificeerde architecten, aannemers en ontwikkelaars.

Aandacht voor ruimtelijke aspecten

De kloostertuin, de ommuring

Kloostertuinen zijn gewoonlijk afgeschermd door een muur, gracht of haag. Zij dienen in hoofdzaak drie doelen: stiltegebied voor gebed en meditatie, recreatieruimte voor sport, en nutstuin (moestuin, boomgaard) voor levensonderhoud. Kan de tuin in zijn geheel behouden blijven, probeer dan het eventueel aanwezige onderscheid in functies te behouden.

Wanneer een nieuwe bestemming om een uitbreiding of extra parkeerruimte vraagt, kijkt men hiervoor, vooral in stedelijk gebied, al gauw naar de kloostertuin. Dit kwetsbare gebied, met kruisweg, kapel of Lourdesgrot, is zo essentieel voor de betekenis van een klooster, dat slechts in het uiterste geval bebouwing mogelijk is en dan liefst aansluitend op bestaande bebouwing. Extra bebouwing en parkeervoorzieningen leiden nog al eens tot sloop van (een deel van) de ommuring. Probeer dit tot het uiterste te

Bij het vinden van een nieuwe bestemming voor een klooster is een van de belangrijkste vragen: wat gebeurt er met de begraafplaats? In de Paulusabdij in Oosterhout vestigde zich een jonge, oecumenische gemeenschap. Een bestemming die dicht tegen de oude aanligt en waarbij het voortbestaan van de begraafplaats niet in het geding is.

beperken, omdat het wezenlijke van een klooster, het claustrum, het afgesloten complex, hierdoor verdwijnt. Soms kan parkeerruimte worden gecreëerd door de sloop van een gebouwdeel met behoud van een deel van de kloostermuur, soms is het mogelijk verzonken of ondergrondse parkeervoorziening aan te leggen.

Begraafplaatsen en graven op kloosterterreinen.

Op een kloosterterrein aanwezige graven en begraafplaatsen vragen om een respectvolle benadering. Wanneer het klooster nog in bezit is van de congregatie, wordt deze vanzelfsprekend bij de planvorming op dit onderdeel betrokken. Maar ook nadat de gemeenschap is verhuisd, zal zij hierover zeggenschap willen hebben. In het ene geval zal men de begraafplaats, al dan niet voor bepaalde tijd, in gebruik willen houden. In het andere zal men er voor kiezen de graven te ruimen en de stoffelijke overschotten elders opnieuw te begraven. Ook als het klooster al eerder in andere handen is overgegaan en een tweede of zelfs derde herbestemming krijgt, vraagt de begraafplaats om bijzondere aandacht. Mogelijk is bij het vertrek van de kloostergemeenschap de toekomst van de begraafplaats vastgelegd en is die afspraak nog van kracht. Houd er rekening mee dat ook de pandhof als begraafplaats gebruikt kan zijn, dat het een gevoelige en kwetsbare locatie is en dat er misschien nog rechten gelden.

Wat er ook gebeurt met de graven, de begraafplaats als onderdeel van het kloostercomplex heeft cultuurhistorische waarde. Neem hierbij ook de begraafplaatskapel, bijzondere gedenktekens of beelden op in het herbestemmingplan. Ook is het van belang dat de begraafplaats met zijn kenmerkende omheining in de vorm van hagen en/of hekken als zodanig herkenbaar blijft.

In dit klooster bevinden zich een woning, een kantoor en een atelier en er zullen nog gebruikers bijkomen. Dankzij een parkeergelegenheid tegenover het gebouw kon het negentiende-eeuwse totaalbeeld met de kenmerkende ommuring in stand blijven. Klooster Mariadal, Venlo.

De pandhof

De kloostergang diende voor meditatie en gebed en is bovendien de belangrijkste, centrale verkeersruimte van het complex. In stedelijk gebied is de pandhof soms de enige buitenruimte van het klooster. Maar omdat juist in de stad de druk op de ruimte het grootst is en er geen mogelijkheid is het complex uit te breiden, wordt deze al snel overkapt ten behoeve van een restaurant, een ontmoetingsruimte of een congres- of theaterzaal. Het overkappen of desnoods dichtbouwen van de pandhof is een laatste optie, wanneer gebleken is dat een nieuwbouw bij of aan het klooster dan wel alternatieve oplossingen binnen het klooster niet haalbaar zijn. Probeer in ieder geval het karakter van de buitenruimte ook na een overkapping zo dicht mogelijk te benaderen. Bouw de ruimte niet vol en kies voor een vloerafwerking met een 'buitenkarakter' zoals baksteen (zie de brochure *Historische binnenplaatsen overkappen*).

De kapel

De kapel is het 'huis van God' binnen het kloostercomplex. Het is tegelijk een ruimte die zich lastig voegt naar een nieuw gebruik. De bijzondere vorm van de ruimte, het altaar, de gebrandschilderde glazen, het meubilair,

de liturgische voorwerpen pleiten voor integraal behoud. Een herbestemming van het klooster als hotel of congrescentrum maakt het mogelijk de kapel met geringe bouwkundige aanpassingen te gebruiken voor lezingen of vergaderingen, soms ook wel, iets minder passend, als ontbijtzaal en restaurant. Wordt een klooster verbouwd tot appartementencomplex of zorghotel, dan is de kapel een aantrekkelijke ruimte om er een of enkele wooneenheden in te realiseren. Maar onderzoek eerst of de kapel niet te gebruiken is als ruimte voor gemeenschappelijke activiteiten zoals lezingen en filmvoorstellingen. Bij gebruik van het klooster als onderwijsinstelling ligt het voor de hand de kapel als leslokaal of collegezaal te gebruiken. Als de ruimte voldoende hoog is, kan een verdieping voor een verdubbeling van de lesruimte zorgen. Dit gaat dan wel gepaard met een groot verlies aan ruimtelijk effect. Het vraagt veel van de creativiteit van de ontwerper om dit verlies zo veel mogelijk te beperken en een zo goed mogelijke nieuwe ruimtelijke kwaliteit te realiseren (zie voor ruimtelijke varianten de brochure *Een toekomst voor kerken, Handreiking voor het herbestemmen van vrijkomende kerkgebouwen*).

Foto rechterpagina: Het voormalig zusterklooster in het centrum van Bladel was muziekschool en is nu opnieuw herbestemd als sportschool en centrum voor fysiotherapie. Intern is het gebouw ingrijpend verbouwd, uitwendig nauwelijks.

Foto's onder vlnr: Wanneer voor een nieuwe functie een uitbreiding nodig is, onderscheidt in het ene geval de uitbreiding zich door contrast. Kloosterhotel Zin, Vught. • In het andere geval wordt gekozen voor nieuwbouw die zich in schaal, materiaal en kleur voegt naar het bestaande, zonder overigens een kopie te zijn. Constantinianum, Amersfoort.

Foto's onder: Een binnenstedelijk klooster dat verbouwd wordt tot cultureel centrum, heeft behoefte aan een theaterzaal. Als die niet buiten het gebouw gerealiseerd kan worden, is de pandhof de aangewezen ruimte. De zaal is dan het hart van het complex en van alle kanten toegankelijk. De ruimtelijke beleving van een stille kloosterhof met omgang wordt prijsgegeven. Woerden, voormalig Franciscanenklooster.

Gangen, trappenhuizen en kloostercellen

Het hangt sterk af van de nieuwe functie of en in hoeverre de lange gangen met de vele kloostercellen bewaard kunnen worden. Soms, zoals bij eenvoudige hotels, studentenkamers en congrescentra met overnachtingsmogelijkheid, is het mogelijk de structuur intact te laten. Bij luxere hotels of bij appartementen zal een samenvoeging van twee of meer cellen onontkoombaar zijn. Bij planvorming zou het streven moeten zijn de gangen als structuurbepalende elementen zo veel mogelijk intact te laten, of het nu zijgangen zijn met cellen aan één zijde, dan wel middengangen met cellen aan twee zijden. Een bijzondere kwaliteit is in grotere kloosters te vinden, waar gangen voorkomen die ononderbroken rondom de pandhof lopen en het klooster een overzichtelijke, heldere structuur geven.

De trappenhuizen vormen knooppunten van de gangen. Vaak hebben zij een extra architectonisch accent. Handhaving van bestaande trappenhuizen zal bijdragen aan een gevoel van ruimte en monumentaliteit.

Het is te waarderen wanneer minstens één kloostercel met inrichting bewaard kan worden als getuige van het vroegere leven in het klooster.

Aandacht voor technische aspecten

Lichttoetreding

Voor woonfuncties en in mindere mate voor kantoorfuncties zijn vaak nieuwe openingen in gevels en daken nodig. Hoe meer nieuwe openingen, des te meer het gebouw zijn onderscheidende karakter in het stads- of dorpsbeeld verliest. Zijn er perforaties in de kap noodzakelijk, kies dan voor openingen van gelijk formaat, liefst laag in de kap en op één horizontale lijn. Dakkapellen en inpandige balkons zijn nog weer een stap verder in de metamorfose van klooster richting appartementengebouw.

Voor de realisering van studentenwoningen in de kap van de kloostervleugels rond de pandhof kon worden volstaan met daklichten. De openingen zijn in aantal en omvang zo gepositioneerd dat deze de belevingswaarde van de zeldzame, zeszijdige pandhof van het Nijmeegse Albertinum nauwelijks beïnvloeden.

Inpassen van technische voorzieningen

Technische voorzieningen voor energiebesparing, verbetering van het thermisch comfort of brandveiligheid blijken in de praktijk vaak een sluitstuk van de planvorming. Dit terwijl deze maatregelen vaak van grote invloed zijn op het gebouw. Als dit soort ingrepen niet van meet af aan onderdeel is van het ontwerp, bestaat het risico dat ze als achteraf toegevoegde elementen de kwaliteit van de verbouwing verzwakken. Bij het ontwerp moet ook wettelijk gezien rekening worden gehouden met veiligheid, gezondheid, bruikbaarheid en energieverbruik. De meeste voorschriften zijn te vinden in het Bouwbesluit 2012. Om het voorgeschreven niveau te halen zijn soms maatregelen nodig die conflicteren met het belang van het gebouw als monument. In die gevallen kan bij de gemeente een verzoek om onthefing worden ingediend in het kader van de omgevingsvergunning voor het wijzigen van het monument.

Duurzaamheid

Het begrip duurzaamheid slaat niet alleen op een lange levensduur, maar ook op milieuvriendelijkheid. Het gaat dan vooral om het verantwoord omgaan met energie, materialen en water. Ook een gezond binnenmilieu valt hieronder. Kloosters en andere monumenten kunnen energiezuiniger worden, meer comfort bieden en daarmee het milieu sparen. Niet slopen maar herbestemmen levert op zichzelf al een belangrijke milieuprestatie. En ook in bestaande gebouwen is er ruimte voor verbetering. Isolatie kan een optie zijn, maar is in de praktijk niet altijd goed mogelijk of wen-

selijk. Isoleren aan de binnenzijde van gebouwonderdelen kan leiden tot bouwfysische en/of esthetische schade. Het is daarom aan te bevelen vooraf een integraal isolatieplan op te stellen. Meestal hoeven niet alle gebouwonderdelen geïsoleerd te worden. Laat het isolatieplan doorrekenen door een deskundig bouwfysisch adviesbureau (vochttoets). Energiebesparing is meer dan isolatie. Vrijwel altijd is verbetering mogelijk met zuiniger verwarmingsketels, verlichting en andere installaties.

Brandveiligheid

Bij herbestemming van een klooster spelen diverse wettelijke voorschriften een rol. In het Bouwbesluit 2012 zijn deze te vinden. Het gewijzigde gebruik moet ook worden afgestemd op Arbo- en veiligheidseisen. Dit kan betekenen dat het klooster voorzien moet worden van nooduitgangen, vluchtwegen, bewegwijzering en blusinstallaties. Vroegtijdig overleg met de gemeente en de plaatselijke brandweer helpt bij het vinden van praktische oplossingen. De regelgeving biedt de mogelijkheid om met een alternatieve aanpak als 'gelijkwaardige oplossing' te komen. Iedere nieuwe bestemming brengt een specifiek pakket aan maatregelen met zich mee, afhankelijk van het soort gebruik, het maximaal aantal aanwezige personen en de aard van de nieuw gecreëerde ruimten. Standaardoplossingen zijn bij herbestemming niet te geven. Soms volstaan geringe aanpassingen zoals het wijzigen van de draairichting van deuren in plaats van het maken van een extra uitgang.

Bij het hergebruik van de kloosterkapel wordt soms extra benodigde ruimte verkregen door een nieuwe tussenverdieping aan te brengen. In andere gevallen kan de ruimte ongedeeld blijven en wordt extra lichttoetreding verkregen door nieuwe openingen in de benedenzone. De Lidwinahof te Schijndel.

Een voormalige kloosterkapel in een evenementencentrum is een ruimte die voor vele doeleinden gebruikt kan worden: concerten, diners, recepties, conferenties enz. Hier, maar ook bij de meeste andere herbestemmingen, is het moeilijk het vaste meubilair (banken, koorbanken, altaar) ter plaatse te behouden. Herplaatsing van onderdelen elders in het gebouw is dan een optie om de historische continuïteit gestalte te geven. Klooster Roepaen bij Ottersum.

Foto rechts: Het klooster in Nuenen is met het dichtbouwen van de pandhof en met een nieuwbouw aan de achterzijde geschikt gemaakt voor een breed scala aan mogelijkheden: cultureel centrum, theater- en filmvoorstellingen, evenementen, diners, recepties en feesten tot 1200 personen.

Foto's onder: "Het klooster gaat open."

Een nieuwe functie leidt vaak tot het maken van een nieuwe toegang. Het voorheen gesloten klooster opent zich naar de wereld, naar nieuwe gebruikers en klanten.

Enkele oplossingen zijn hier bijeengebracht. vlnr: Dominicanenkerk in Maastricht, nu boekhandel; Kruissherenkerk in Maastricht, nu hotel;

Lidwinahof, het voormalige Lidwinklooster, in Schijndel, nu wonen; Dominicanenklooster Venlo, nu multifunctioneel gebruik, toegang tot het cultureel centrum.

BIJLAGE 1: WAARDERINGSCRITERIA

De Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed heeft een standaard ontwikkeld voor de waardering van historische bouwkunst. Daarmee kunnen de monumentale waarden van een gebouw helder en eenduidig vastgesteld worden. De waardering speelt een leidende rol bij de aanwijzing van een gebouw als monument én bij het wijzigen van het beschermde gebouw. De waardering is gebaseerd op vijf hoofdcriteria die zijn onderverdeeld in subcriteria. De grondslagen van de waardering van het gebouwde erfgoed liggen in de domeinen van kunst en geschiedenis. Maar daarnaast spelen ook geestelijke, geografische, sociaal-economische, bestuurlijke en technische ontwikkelingen een rol in de waardering, naast gaafheid en zeldzaamheid. Ieder monument heeft een eigen palet van waarden.

I Cultuurhistorische waarden

1. belang van het object/complex als bijzondere uitdrukking van (een) culturele, sociaal-economische en/of bestuurlijke/beleidsmatige en/of geestelijke ontwikkeling(en);
2. belang van het object/complex als bijzondere uitdrukking van (een) geografische, landschappelijke en/of historisch-ruimtelijke ontwikkeling;
3. belang van het object/complex als bijzondere uitdrukking van (een) technische en/of typologische ontwikkeling(en);
4. belang van het object/complex wegens innovatieve waarde of pionierskarakter;
5. belang van het object/complex wegens bijzondere herinneringswaarde.

II Architectuur- en kunsthistorische waarden

1. bijzonder belang van het object/complex voor de geschiedenis van de architectuur en/of bouwtechniek;
2. bijzonder belang van het object/complex voor het oeuvre van een bouwmeester, architect, ingenieur of kunstenaar;
3. belang van het object/complex wegens de hoogwaardige esthetische kwaliteiten van het ontwerp;
4. belang van het object/complex wegens het bijzondere materiaalgebruik, de ornamentiek en/of monumentale kunst;
5. belang van het object/complex wegens de bijzondere samenhang tussen exterieur en interieur(onderdelen).

III Situationele en ensemblewaarden

1. betekenis van het object als essentieel (cultuurhistorisch, functioneel en/of architectuurhistorisch en visueel) onderdeel van een complex;
2. a. bijzondere, beeldbepalende betekenis van het object voor het aanzien van zijn omgeving;
b. bijzondere betekenis van het complex voor het aanzien van zijn omgeving, wijk, stad of streek;
3. a. bijzondere betekenis van het complex wegens de hoogwaardige kwaliteit van de bebouwing in relatie tot de onderlinge historisch-ruimtelijke context en in relatie tot de daarbij behorende groenvoorzieningen, wegen, wateren, bodemgesteldheid en/of archeologie;
b. bijzondere betekenis van het object wegens de wijze van verkaveling/ inrichting/ voorzieningen.

IV Gaafheid en herkenbaarheid

1. belang van het object/complex wegens de architectonische gaafheid en/of herkenbaarheid van ex- en/of interieur;
2. belang van het object/complex wegens de materiële, technische en/of constructieve gaafheid;

Een Lourdesgrot is een veel voorkomend attribuut in de kloostertuin. Het is een plaats voor gebed en meditatie en daardoor kwetsbaar als er in de tuin gebouwd gaat worden. Wanneer de kloostertuin openbaar toegankelijk wordt, kan de Lourdesgrot in het park blijven voortbestaan. Etten-Leur, Lourdesgrot bij het kloostercomplex Het Withof.

3. belang van het object/complex als nog goed herkenbare uitdrukking van de oorspronkelijke of een belangrijke historische functie;
4. belang van het complex wegens de waardevolle accumulatie van belangwekkende historische bouw- en/of gebruiksfasen;
5. belang van het complex wegens de gaafheid en herkenbaarheid van het gehele ensemble van de samenstellende onderdelen (hoofd- en bijgebouwen, hekwerken, tuinaanleg e.d.);
6. belang van het object/complex in relatie tot de structurele en/of visuele gaafheid van de stedelijke, dorpse of landschappelijke omgeving.

V Zeldzaamheid

1. belang van het object/complex wegens absolute zeldzaamheid in architectuurhistorisch, bouwtechnisch, typologisch of functioneel opzicht;
2. uitzonderlijk belang van het object/complex wegens relatieve zeldzaamheid in relatie tot één of meer van de onder I t/m III genoemde kwaliteiten.

BIJLAGE 2A: WET- EN REGELGEVING: VERGUNNINGEN

1. Wet algemene bepalingen omgevingsrecht (Wabo)

Bij het wijzigen van een van rijkswege beschermd kloostergebouw dient de eigenaar of gebruiker rekening te houden met de *Wet algemene bepalingen omgevingsrecht* (Wabo). Voor het slopen, verstoren, verplaatsen of in enig opzicht wijzigen van een gebouwd rijksmonument, of voor het zodanig herstellen of (laten) gebruiken van het monument waardoor het wordt ontsierd of in gevaar gebracht, is een omgevingsvergunning vereist (art. 2.1 lid 1 onder f Wabo).

Vooroverleg

In het algemeen is het raadzaam om, als er een beschermd monument in het geding is, voorafgaand aan de vergunningaanvraag al contact te zoeken met de vergunningverlener: het bevoegd gezag, dat is bijna altijd de gemeente. Dit gebeurt het beste nog voordat het definitieve plan is opgesteld. Een dergelijk overleg heet een vooroverleg. De Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed kan hierbij op verzoek van het bevoegd gezag aanschuiven, al dan niet via de daartoe ingestelde provinciale steunpunten monumentenzorg. Een aantal steunpunten biedt een regulier platform voor vooroverleg.

Tijdens het vooroverleg kan het bevoegd gezag de aanvrager informeren over de wijze waarop rekening kan worden gehouden met de monumentale waarden en met eventuele kwaliteitseisen of uitvoeringsvoorschriften die voor monumenten gelden. Ook kan helderheid worden verkregen over de indieningsvereisten, die van geval tot geval kunnen verschillen. Tijdens het vooroverleg worden wederzijdse verwachtingen helder. Zo kan voorkomen worden dat de vergunning moet worden geweigerd omdat bij de voorgenomen ingreep onvoldoende rekening wordt gehouden met de monumentale waarden. Ook kan vooroverleg voorkomen dat een vergunningprocedure moet worden opgeschort omdat na indiening van de aanvraag nog allerlei stukken nodig blijken, die dan alsnog bij de aanvrager moeten worden opgevraagd. In een dergelijk geval wordt de beslistermijn voor het bevoegd gezag opgeschort, waardoor de procedure langer duurt.

Het bevoegd gezag en adviseurs

Het bevoegd gezag is meestal de gemeente. Slechts in enkele gevallen is het Ministerie van Infrastructuur en Milieu, het Ministerie van Economische Zaken, Landbouw en Innovatie of zijn Gedeputeerde Staten (GS) het bevoegd gezag. Is een aanvraag eenmaal ingediend, dan brengt de *Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed* in de volgende gevallen namens de minister van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap advies uit aan het bevoegd gezag: sloop, gedeeltelijke sloop van ingrijpende aard of een daarmee vergelijkbare ingrijpende wijziging, reconstructie van het rijksmonument of een belangrijk deel daarvan, of herbestemming (art. 6.4 Besluit omgevingsrecht). De adviestertermijn bedraagt maximaal acht weken.

Gedeputeerde Staten hebben een adviesbevoegdheid indien het rijksmonument gelegen is buiten de bebouwde kom en de werkzaamheden vallen onder de ingrepen waarover ook de minister van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap adviseert. Ook voor GS bedraagt de adviestertermijn maximaal acht weken.

De *gemeentelijke monumentencommissie* adviseert het college van B&W over de aanvraag voor een omgevingsvergunning, ook indien een ander bestuursorgaan dan B&W bevoegd gezag is. In dat laatste geval adviseert B&W aan het bevoegd gezag, met medeneming van het advies van de monumentencommissie (art. 15 Monumentenwet 1988). De adviestertermijn gaat in op de datum van het adviesverzoek, mits alle relevante stukken zijn bijgevoegd. Dit zijn alle stukken die noodzakelijk zijn voor de beoordeling van de aanvraag dan wel het ontwerpbesluit.

Lengte vergunningprocedure

De Wabo kent twee verschillende voorbereidingsprocedures voor de behandeling van aanvragen om een omgevingsvergunning: de reguliere en de uitgebreide voorbereidingsprocedure.

Bij rijksmonumenten geldt de uitgebreide procedure indien de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed om advies moet worden gevraagd (zie hiervoor). In alle overige gevallen geldt de reguliere procedure. Voor gemeentelijke en provinciale monumenten geldt overigens altijd de reguliere procedure.

Met de reguliere voorbereidingsprocedure krijgt de aanvrager binnen acht weken een beslissing, met een maximale verlenging van zes weken. Indien het bevoegd gezag deze termijn overschrijdt zonder een beslissing te nemen, volgt vergunningverlening van rechtswege. Dat wil zeggen dat de aanvrager automatisch een omgevingsvergunning krijgt conform zijn aanvraag. Als voor een ingreep aan een als monument beschermd gebouw de reguliere procedure geldt, treedt de vergunning pas in werking na afloop van de bezwaartermijn. Dat is zes weken na bekendmaking van het besluit aan de aanvrager. Bij de uitgebreide voorbereidingsprocedure neemt het bevoegd gezag binnen 26 weken een besluit op de aanvraag. Een verlenging met maximaal zes weken is mogelijk bij ingewikkelde of omstreden onderwerpen. Bij overschrijding van de termijn volgt geen vergunningverlening van rechtswege. Bij de uitgebreide procedure treedt de vergunning in werking een dag na de afloop van de termijn voor het indienen van een beroepsschrift. Dat is zes weken na bekendmaking van het besluit aan de aanvrager. Beroep schort de werking van de vergunning niet op. Opschorting kan alleen via een voorlopige voorziening.

Advies op aanvraag of op ontwerpbesluit?

Het bevoegd gezag kan onder de Wabo advies vragen over de aanvraag om een omgevingsvergunning, of over het ontwerpbesluit op die aanvraag. Bij rijksmonumenten verdient het aanbeveling om de adviseurs al in te schakelen bij de aanvraag. Het bevoegd gezag kan dan alle adviezen meenemen in het ontwerpbesluit. Dit verkleint het risico dat het ontwerpbesluit sterk moet worden aangepast naar aanleiding van een advies dat pas op het ontwerpbesluit kan worden uitgebracht. Ook bevordert dit de snelheid van de behandeling van de aanvraag, doordat de adviseurs tegelijkertijd adviseren en niet na elkaar in het proces.

Rechtsbescherming

De rechtsbeschermingsmogelijkheden verschillen per voorbereidingsprocedure. Indien de reguliere procedure van toepassing is, kunnen de aanvrager en andere belanghebbenden een bezwaarschrift indienen tegen een beslissing op de aanvraag waarmee zij het oneens zijn. Indien zij het evenmin eens zijn met de beslissing van het bevoegd gezag op bezwaar, staat er beroep open bij de rechtbank en daarna hoger beroep bij de Raad van State. Ook bij de uitgebreide procedure geldt er rechtsbescherming in drie instanties. In plaats van de mogelijkheid van bezwaar kan eenieder zijn zienswijze geven op het ontwerpbesluit. Dit wordt door het bevoegd gezag zes weken ter inzage gelegd voordat het een definitief besluit neemt. Nadat het bevoegd gezag een definitief besluit heeft genomen, is er beroep mogelijk bij de rechtbank en ten slotte hoger beroep bij de Raad van State.

Ook de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed kan namens de minister van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap bezwaar of beroep aantekenen of een zienswijze indienen. Dit staat los van de adviesbevoegdheid van de minister. De minister is immers ook steeds belanghebbende bij de vergunningverlening ingeval van een rijksmonument.

Gebruik van het monument

In artikel 2.15 van de Wabo is bepaald dat het bevoegd gezag bij de beslissing op de vergunningaanvraag rekening houdt met het gebruik van het monument. Hierbij gaat het niet om de publiekrechtelijke, planologische bestemming, maar om de gebruiksmogelijkheid die de eigenaar of gebruiker daaraan toekent en refereert aan de belangenafweging.

Overleg met de eigenaar

In artikel 3.2a van de Wabo is bepaald dat het bevoegd gezag met betrekking tot een kerkelijk monument geen beslissing neemt op een vergunningaanvraag voordat overleg is gevoerd met de eigenaar. Hieruit blijkt dat kerkelijke monumenten tot een afzonderlijke categorie worden gerekend. De reden daarvan is de godsdienstvrijheid, verankerd in de Grondwet. Om de zorgvuldigheid ten aanzien van de godsdienstvrijheid te garanderen is voorgeschreven dat het bevoegd gezag bij de besluitvorming een actieve houding dient in te nemen ten opzichte van een eigenaar van een beschermd kerkelijk monument. Bij kloosters geldt alleen de kloosterkerk of –kapel als kerkelijk monument als hier bedoeld, als deze nog geheel of voor een overwegend deel wordt gebruikt voor de gezamenlijke belijdenis van de godsdienst of levensovertuiging.

Overeenstemming met de eigenaar

In artikel 3.2a van de Wabo is ook bepaald dat, voor zover bij de beslissing wezenlijke belangen van het belijden van de godsdienst of levensovertuiging in het kerkelijk monument in het geding zijn, het bevoegd gezag geen beslissing neemt op een vergunningaanvraag zonder overeenstemming met de eigenaar. Deze bepaling heeft vooral betrekking op het interieur en is onder meer aan de orde wanneer er als gevolg van wijzigingen in de liturgie veranderingen in de (onroerende) inrichting van de kerk of kapel moeten plaatsvinden. Overigens kan dit ook wijzigingen van interieurbestanddelen zelf inhouden. Zijn dergelijke belangen aan de orde dan wordt de beslissing niet alleen na overleg met de kerkelijke instantie genomen, maar moet er tussen die instantie en het bevoegd gezag overeenstemming zijn. Bij buitengebruikstelling van een kerkelijk monument is deze bepaling overigens niet van toepassing, omdat er dan geen sprake meer is van het belijden van godsdienst of levensovertuiging.

Archeologische monumentenzorg

Het belang van de archeologische monumentenzorg wordt door verschillende wettelijke instrumenten beschermd. Enerzijds door aanwijzing van beschermde monumenten op rijks-, provinciaal en gemeentelijk niveau en de daaraan gekoppelde vergunningstelsels. Voor beschermde archeologische rijksmonumenten geldt de archeologische monumentenvergunning op grond van de *Monumentenwet 1988* (art. 11 e.v.) en voor provinciale en gemeentelijke archeologische monumenten de omgevingsvergunning op grond van artikel 2.2 lid 1 onder b Wabo. Anderzijds kan het bevoegd gezag aan een omgevingsvergunning voor bepaalde activiteiten voorschriften verbinden in het belang van de archeologische monumentenzorg. Dit kan, indien dit in het bestemmingsplan is bepaald, bij omgevingsvergunningen voor bouwen en het uitvoeren van werken of werkzaamheden (aanlegactiviteit). Ook is dit mogelijk bij omgevingsvergunningen voor sloop in een beschermd stads- of dorpsgezicht of voor planologisch strijdig gebruik. In voornoemde gevallen kan ook een archeologisch rapport verplicht worden gesteld, waarin de archeologische waarde van het te verstoren terrein voldoende is vastgesteld. Zie de *Monumentenwet 1988* (art. 39 e.v.).

Beschermde stads- en dorpsgezichten

Zowel de (rijks)beschermde als niet-beschermde kloosters kunnen deel uitmaken van een beschermd stads- of dorpsgezicht. De *Monumentenwet 1988* omschrijft gezichten als 'groepen van onroerende zaken die van algemeen belang zijn wegens hun schoonheid, hun onderlinge ruimtelijke of structurele samenhang dan wel hun wetenschappelijke of cultuurhistorische waarde en in welke groepen zich één of meer monumenten bevinden' (art. 1 onder f). Het gaat hierbij om gebieden met een bijzonder, historisch karakter. Dat karakter kan in de loop van eeuwen zijn gegroeid, zoals een historische binnenstad, maar het kan ook gaan om ontworpen gebieden, bijvoorbeeld een villapark. Beschermde stads- en dorpsgezichten worden aangewezen door de minister van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap en de minister van Infrastructuur en Milieu gezamenlijk. De aanwijzing van een beschermd gezicht beoogt de historische structuren te beschermen en deze tevens een plaats te geven in de toekomstige, ruimtelijke ontwikkelingen. Hiertoe stelt de gemeente in vervolg op de aanwijzing een zogenoemd beschermend bestemmingsplan op. Dit bestemmingsplan regelt zaken als het toevoegen van nieuw- of aanbouw of het veranderen van het gebruik (bestemming) van

een gebouw. Voor het slopen van een bouwwerk in een van rijkswege beschermd stads- of dorpsgezicht is een omgevingsvergunning verplicht (art. 2.1 lid 1 onder h Wabo).

Nadere informatie

Meer informatie over de Wabo is te vinden op de website van de rijksoverheid (<http://www.rijksoverheid.nl/onderwerpen/omgevingsvergunning>). Voor gerichte vragen over rijksmonumenten in relatie tot de Wabo kunt u contact opnemen met de InfoDesk van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed: info@cultureelerfgoed.nl.

Bouwbesluit: Vrijstellingen van het Bouwbesluit

Het Bouwbesluit 2012 (hierna: Bouwbesluit) geeft voorschriften met betrekking tot het bouwen van bouwwerken uit het oogpunt van veiligheid, gezondheid, bruikbaarheid, energiezuinigheid en milieu. Ook bij de restauratie van monumenten zal rekening moeten worden gehouden met de voorschriften van het Bouwbesluit. Voor gemeentelijke, provinciale en rijksmonumenten bevat artikel 1.13 van het Bouwbesluit echter een ontheffingsmogelijkheid. Hiermee wordt voorkomen dat bij bouwwerkzaamheden aan een monument de voorschriften van het Bouwbesluit onwenselijke effecten op het karakter van het monument zouden kunnen hebben. De ontheffing komt er op neer dat als voor het wijzigen van een monument een omgevingsvergunning is verleend en aan deze vergunning voorschriften zijn verbonden die afwijken van de voorschriften van het Bouwbesluit, uitsluitend de voorschriften van de vergunning van toepassing zijn. Als in de omgevingsvergunning géén voorschriften zijn opgenomen, betekent dit dat de voorschriften van het Bouwbesluit gewoon van toepassing zijn, ook al is er sprake van een monument. In het geval dat duidelijk is dat toepassing van een voorschrift van het Bouwbesluit een ongewenst effect zal hebben op het karakter van het monument is het dus belangrijk dat hierover in de monumentenvergunning een andersluidend voorschrift wordt opgenomen.

Meer informatie over wet- en regelgeving voor rijksmonumenten is te vinden op de website van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed: www.cultureelerfgoed.nl.

BIJLAGE 2B: WET- EN REGELGEVING: REIKWIJDTE BESCHERMING

Inleiding

De reikwijdte van de bescherming van monumenten is dikwijls onderwerp van discussie. Om deze discussie in goede banen te leiden, bevat hoofdstuk 2B een toelichting op het wettelijk systeem aan de hand van de relevante begrippen uit de Monumentenwet 1988 en het Burgerlijk Wetboek (hierna BW).

Blijkens de wetsgeschiedenis van de Monumentenwet 1988 en de jurisprudentie is datgene wat als zelfstandige eenheid genoemd is in de omschrijving van het monument daadwerkelijk beschermd. Daarbij is het civielrechtelijke onderscheid in onroerende en roerende zaken van belang. Alleen onroerende zaken kunnen worden beschermd op grond van de Monumentenwet 1988.

Alles wat op grond van het BW onderdeel uitmaakt van een onroerende zaak (lees: monument) of daarmee hecht is verbonden, deelt in de bescherming van het monument waartoe het behoort. Onderdelen hoeven – in tegenstelling tot zelfstandige onroerende zaken – niet expliciet in de omschrijving te worden vermeld om beschermd te zijn. Of het om onderdelen van het exterieur of het interieur gaat, maakt daarbij geen verschil. Ook niet-monumentale gedeelten van een beschermde onroerende zaak delen overigens in de bescherming als monument.

Niet de uitvoerigheid van de omschrijving is dus bepalend voor de reikwijdte van de bescherming, maar welke zelfstandige eenheden in de omschrijving zijn genoemd en wat daar op grond van het BW bestanddeel van is.

Begrippenkader Monumentenwet 1988 en Burgerlijk Wetboek

Hieronder volgt een beknopt overzicht van enkele voor de reikwijdte van de bescherming relevante begrippen.

Zaken en bestanddelen

Voor de reikwijdte van de bescherming van monumenten is het uit het BW afkomstige begrip zaak bepalend. Van het beschermd monument – de hoofdzaak – maken alle stoffelijke dingen deel uit die in zo'n nauw verband met hem staan dat zij in het recht als onzelfstandig worden aangemerkt. Deze zaaksdelen worden bestanddelen van de hoofdzaak genoemd. Hoofdzaak en bestanddeel vormen juridisch een eenheid: de zaak. Het BW (art. 3:4) geeft aan wanneer er sprake is van een bestanddeel. Bepalend daarvoor is de *verkeersopvatting* of de *onderlinge verbinding*.

Onroerende en roerende zaken

Het onderscheid in onroerende en roerende zaken is geregeld in artikel 3:3 lid 1 van het BW. De grond en de daarmee (duurzaam) verbonden bouwwerken en beplantingen zijn onroerend en alle niet in dit artikellid genoemde zaken zijn roerend. De verplaatsbaarheid van deze zaken is voor dit onderscheid op zichzelf niet relevant, omdat tegenwoordig technisch gezien bijna alles verplaatst kan worden. Het gaat bij onroerende zaken om de gerechtvaardigde verwachting dat de zaak duurzaam ter plaatse blijft.

Monumenten

Artikel 1 van de Monumentenwet 1988 verstaat onder het begrip *monumenten* (voor zover hier van belang): 'vervaardigde zaken welke van algemeen belang zijn wegens hun schoonheid, hun betekenis voor de wetenschap of hun cultuurhistorische waarde'.

Beschermde monumenten

Onder *beschermde monumenten* wordt verstaan: 'onroerende monumenten welke zijn ingeschreven in de ingevolge deze wet vastgestelde registers'; ofwel het monumentenregister. Een kloostergebouw is onroerend en kan dus als beschermd monument worden aangewezen.

Bestanddeelvorming bij onroerende zaken

De vraag wat als bestanddeel tot een onroerende zaak gerekend kan worden is van belang omdat alle bestanddelen van een in het kader van de Monumentenwet 1988 beschermd – en dus onroerend – monument onder de werking van deze wet vallen.

In de aanloop naar de invoering van de voorganger van de Monumentenwet 1988, de Monumentenwet (1961), noemde de regering een aantal objecten die doorgaans als bestanddelen van onroerende monumenten zouden gelden: '(...) standbeelden, gebrandschilderde ramen, graftomben, beelden in of op gevels, antiek behang (...), orgels, altaren, koperen doopvonten, oude wandtapijten enzovoorts.' (Kamerstukken II 1959/60, nr. 4115, nr. 5 (Memorie van Antwoord), p. 2.)

Hiermee is niet gezegd dat genoemde objecten te allen tijde als bestanddelen gelden. Zeker voor genoemde altaren, koperen doopvonten en oude wandtapijten valt nog wel een voorbehoud te maken, gezien de huidige stand van het recht. Maar wel kan deze passage gezien worden als een indicatie van mogelijke gevallen van bestanddeelvorming.

Artikel 3:4 van het BW kent, zoals gezegd, twee criteria voor bestanddeelvorming: de verkeersopvatting of de onderlinge verbinding.

Verkeersopvatting

Het eerste lid van artikel 3:4 van het BW behandelt het criterium verkeersopvatting: datgene wat in het maatschappelijk verkeer als onderdeel van een zaak gezien wordt, geldt juridisch gezien als bestanddeel van die zaak. Omdat over een bepaald onderwerp uiteenlopende verkeersopvattingen kunnen bestaan, die bovendien in de loop van de tijd kunnen veranderen, is het de rechter die in geval van conflict de verkeersopvatting vaststelt.

Het criterium verkeersopvatting krijgt inhoud door te beoordelen of de hoofdzaak – in dit verband het kloostergebouw – zonder een andere zaak (het eventuele bestanddeel) niet aan haar maatschappelijke (of economische) functie zou kunnen voldoen en daarom als incompleet (of onvoltooid) zou moeten worden beschouwd. Dakpannen en deuren zijn bestanddelen, maar hetzelfde zou gesteld kunnen worden over wandafwerkingen, aangebracht op of voor onafgewerkte muurvlakken, die zonder beschadiging zijn te verwijderen.

Het gaat bij de incompleetheit om het soort gebouw zelf. Of iets wordt ervaren als onmisbaar voor het feitelijke gebruik van het gebouw, is voor bestanddeelvorming niet relevant: het ontbreken van een wezenlijk object voor bijvoorbeeld de eredienst of de geschiedenis van de geloofsgemeenschap maakt het kloostergebouw niet incompleet.

Bestanddeelvorming naar verkeersopvatting wordt niet gemakkelijk aangenomen. Alleen als object en gebouw in constructief opzicht specifiek op elkaar zijn afgestemd of als het gebouw na verwijdering van het object als incompleet moet worden beschouwd, kan hiervan sprake zijn. Dit werd uitgemaakt in de arresten van de Hoge Raad van 15 november 1991 (NJ 1993, nr. 316; 'Dépex') en 27 november 1992 (NJ 1993, nr. 317; 'Zaaimachine').

Een voor de monumentenzorg sprekend voorbeeld van een bestanddeel naar verkeersopvatting is te ontleenen aan de uitspraak van de Raad van State van 22 augustus 1995 (nr. Ro3.93.3294) over de status van een schoorsteenstuk:

‘Geoordeeld moet derhalve worden dat het schilderstuk met sierlijst wat vorm en plaatsing betreft één integrerend geheel vormt met de rest van de schoorsteenpartij. Op grond van het vorenstaande moet worden geoordeeld dat het schilderstuk met sierlijst naar verkeersopvatting (ook nadat het van het pand is losgemaakt) onderdeel uitmaakt van het pand (...). Dit stuk moet derhalve als een bestanddeel van die zaak worden aangemerkt als bedoeld in artikel 3:4 van het Burgerlijk Wetboek.’

Ook geschilderde behangsel- en bovendeurstukken in een beschermd monument in Amsterdam werden op grond van kroonjurisprudentie als bestanddelen aangemerkt (zie Koninklijk besluit nr. 28 van 26 november 1985).

Onderlinge verbinding

Het tweede lid van artikel 3:4 van het BW bevat het criterium van de onderlinge verbinding, die alleen door schade van betekenis te verbreken is. Dit criterium was voorheen ook wel bekend als het ‘aard- en nagelvast’-criterium. De fysieke hechtheid speelt hier een essentiële rol, die als criterium overigens door voortschrijding van de techniek wordt ondergraven.

Bij bestanddelen door onderlinge verbinding moet worden gedacht aan onderdelen als vloeren, plafonds, schouwen en betimmeringen. Maar ook aan hecht verankerd meubilair en orgels in een kloosterkerk of -kapel, of aan wandbespanningen en geschilderd behangsel.

Ook kerkmeubilair (waaronder kerkbanken) moet dus op deze wijze hecht verbonden zijn met het gebouw om als bestanddeel te kunnen worden beschouwd. Voor kerkbanken werd dit bepaald in een uitspraak van de Raad van State van 14 december 1995. Ook de Hoge Raad lijkt deze opvatting toegeedaan. In een arrest van 22 november 2002 (nr. C01/087HR) inzake een geschil over wat exact als bestanddeel met het kerkgebouw was verkocht en overgedragen en wat als inventaris was verhuurd, werd als vaststaand aangenomen dat het hecht met de kerk verbonden meubilair bestanddeel van de kerk was en de losstaande biechtstoelen roerende zaken. De lijst met bestanddelen vermeldde onder meer het hoogaltaar en twee andere altaren, de communiebank, de preekstoel, het triomfkruis op de apostelbank, de kruiswegstaties, het doopvont, diverse hekken, het tabernakel en de kerkbanken. Deze waren kennelijk alle hecht verbonden met het gebouw.

De schade volgens het criterium van de onderlinge verbinding hoeft niet puur fysiek te zijn, maar kan ook economisch van aard zijn. Omdat praktisch elke verbinding technisch gezien en met de nodige middelen en tijd zal kunnen worden verbroken, kan de schade ook gewogen worden door de moeite die het verbreken van de verbinding in deze zin kost. Het is overigens mogelijk dat een object zowel bestanddeel is volgens verkeersopvatting als vanwege de hechte verbinding met het gebouw.

Grijs gebied

Onvermijdelijk is er een grijs gebied tussen onroerend en roerend religieus erfgoed. Tot het roerend religieus erfgoed behoren enerzijds voorwerpen waarover niemand zal twijfelen dat zij roerend zijn. Hierbij valt te denken aan liturgische gewaden, kerkzilver, schilderijen en andere losse voorwerpen zoals kandelaren en bidstoelen. Anderzijds zijn er objecten waarvan het per situatie verschilt of ze als bestanddelen van het gebouw gelden of als roerende zaken. Zoals eerder aangegeven is de onderlinge verbinding bepalend. Objecten die in de ene situatie bestanddelen zijn, kunnen in een andere situatie roerend zijn. Hierbij gaat het bijvoorbeeld om altaren, retabels, tekstborden, kerkbanken, herenbanken, communiebanken en kruiswegstaties, maar ook om kroonluchters en andere op de ruimte afgestemde (verlichtings)ornamenten. Interieuronderdelen die doorgaans onlosmakelijk met het gebouw verbonden zijn, en daardoor bestanddelen van het gebouw, zijn: glas-in-loodramen, glas-in-betonramen, doksalen, rituele baden, muur- en plafondschilderingen, mozaïeken, vloeren, grafzerken, ‘eerste stenen’, orgels, kerkhekken en biechtstoelen.

BIJLAGE 3: FINANCIERING EN SUBSIDIE

Voor de instandhouding van beschermde monumenten bestaan financieringsregelingen. Een belangrijke voorwaarde voor fiscale aftrekmogelijkheden, de financieringsfaciliteiten van het Nationaal Restauratiefonds en subsidiëring, is dat een monument is ingeschreven in het monumentenregister.

Restauratiefonds-hypothec

Eigenaren van woonhuizen komen op grond van het Brim 2013 niet in aanmerking voor subsidie, maar voor een Restauratiefonds-hypothec. Dat is een lening met een lage rente. Ook eigenaren die voor subsidie in aanmerking komen, kunnen kiezen voor de laagrentende lening in plaats van subsidie. De zogenoemde 'drukken onderhoudskosten' vormen de grondslag voor de lening. Drukkende onderhoudskosten zijn kosten die fiscaal in aftrek kunnen worden gebracht en die worden vastgesteld door het Bureau Monumentenpanden van de Belastingdienst, (033) 450 52 77. Voor de lening geldt een maximumbedrag dat te vinden is op de website www.monumenten.nl.

Subsidie

Voor onderhoudswerkzaamheden aan kloostergebouwen kan in veel gevallen subsidie worden aangevraagd op grond van de *Subsidieregeling instandhouding monumenten* (Sim). Deze regeling is gebaseerd op het *Besluit rijkssubsiëring instandhouding monumenten 2013* (Brim 2013). Aanpassingen voor veranderd gebruik, comfortverbetering of verfraaiing worden niet gesubsidieerd.

Woonhuizen komen in principe niet voor subsidie in aanmerking. Heeft een klooster zijn kloosterfunctie verloren, dan gelden de kloostergebouwen die voor meer dan 50% voor bewoning in gebruik zijn als woonhuis als bedoeld in de Sim. Kloostergebouwen die nog hun oorspronkelijke functie hebben, gelden niet als woonhuis. Zie voor meer bijzonderheden over de Sim www.cultureelerfgoed.nl of www.monumenten.nl. De subsidiëring van restauratie van rijksmonumenten loopt via de provincies. Bij de provincie kan men terecht voor meer informatie over de mogelijkheden.

Subsidie bij herbestemming

Vaak staat een klooster jaren leeg voordat het een nieuwe bestemming krijgt. In de tussentijd is er in veel gevallen geen geld voor onderhoud en raakt het gebouw in verval. Blootgesteld aan weer en wind raken monumentale waarden aangetast of gaan zelfs verloren. Ook lopen de kosten om het gebouw in de toekomst weer gereed te maken voor een nieuwe bestemming op. Herbestemming wordt dan steeds moeilijker.

De *Subsidieregeling stimulering herbestemming monumenten* bevordert een duurzaam gebruik van monumenten. Kosten van onderzoek naar de haalbaarheid van een herbestemming en van het in de tussentijd wind- en waterdicht houden van het monument kunnen worden gesubsidieerd. Meer informatie is beschikbaar op de website www.cultureelerfgoed.nl.

Overige mogelijkheden

Er bestaan verschillende gemeentelijke en provinciale subsidieregelingen voor de instandhouding van monumenten. In de meeste gevallen is hierover informatie te vinden op de website van uw gemeente of provincie. Ook kan informatie ingewonnen worden bij de gemeentelijke monumentenambtenaar.

Meer informatie over financiële steun voor rijksmonumenten is te vinden op de website van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed: www.cultureelerfgoed.nl.

Ook kunt u terecht op www.monumenten.nl. Daar leest u alles over het bezitten en onderhouden van monumenten.

BIJLAGE 4: NUTTIGE ADRESSEN

Architecten

Op de website van de algemene Beroepsvereniging van Nederlandse Architecten (BNA) zijn alle aangesloten architectenbureaus in Nederland te vinden: www.bna.nl.

Daarnaast is er de Vereniging voor Architecten Werkzaam in de Restauratie (VAWR). Leden zijn in het bezit van een GEAR-certificaat (Gezamenlijke Erkenningsregeling van Architecten werkzaam in de Restauratie). Deze regeling waarborgt dat aangesloten bureaus aan specifieke eisen voldoen om op een verantwoorde manier met monumenten om te gaan. www.vawr.nl.

Bond van Nederlandse Bouwhistorici (BNB)

OP 18 juni 2010 is de Bond van Nederlandse Bouwhistorici opgericht. Het belangrijkste doel van de bond is om een waarborg te bieden voor de kwaliteit van het bouwhistorisch onderzoek. Via de Bond zijn namen van aangesloten bouwhistorisch onderzoekers te verkrijgen. www.bouwhistorici.nl.

Erfgoedcentrum Nederlands Kloosterleven

Dit centrum verzamelt en beheert de archieven, boeken en voorwerpen van de Nederlandse klooster-gemeenschappen. Het richt zich op de geschiedenis en betekenis van kloosterlingen in Nederland. www.erfgoedkloosterleven.nl.

Konferentie Nederlandse Religieuzen (KNR)

De KNR stelt zich ten doel om met behoud van hun autonomie, aard en opzet de gemeenschappelijke belangen te behartigen van de Religieuze Instituten en Sociëteiten van Apostolisch Leven in Nederland, alsmede hun individuele belangen, indien en voor zover zij middels hun Hogere Overste bij de Konferentie zijn aangesloten en de behartiging van belangen hebben opgedragen aan de Konferentie. www.knr.nl.

Makelaardij

Kloostergebouwen zijn zelden aan te treffen op de gangbare verkoopkanalen van onroerend goed. Een aantal makelaars heeft zich gespecialiseerd in de bemiddeling van monumenten waaronder religieus erfgoed. Bijvoorbeeld www.redres.nl en www.reliplan.nl.

Nationaal Restauratiefonds (NRF)

Het Nationaal Restauratiefonds ondersteunt eigenaren met restauratieplannen met advies over financieringsmogelijkheden. Het Nationaal Restauratiefonds ondersteunt gemeentes door advisering over de financiële kant van het erfgoedbeleid. www.restauratiefonds.nl.

Nederlandse Vereniging van Archeologische Opgravingsbedrijven (NVAO)

De NVAO vertegenwoordigt een aantal bedrijven die zich voornamelijk met gravend archeologisch onderzoek bezighouden. www.opgravingsbedrijven.nl.

Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (RCE)

De Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed is het kennisinstituut voor archeologie, monumenten, cultuurlandschap en roerend erfgoed. Hij is onderdeel van het Ministerie van OCW. Op de site van de RCE is wetelijke en praktische informatie te vinden over de verbouw en herbestemming van erfgoed. www.cultureelerfgoed.nl en www.herbestemming.nu.

Reliwiki

Reliwiki is een database met informatie over en foto's van religieuze gebouwen. Bezoekers kunnen inzoomen op religieuze gebouwen en informatie toevoegen. Deze informatie kan steeds worden geactualiseerd. Een redactiegroep onder leiding van het Gelders Genootschap houdt de betrouwbaarheid van de informatie in de gaten. Zie voor meer informatie. www.reliwiki.nl.

Stichting Bouwhistorie Nederland

De Stichting Bouwhistorie Nederland zet zich in voor de bevordering van bouwhistorisch onderzoek, zowel in kwalitatief als kwantitatief opzicht, en vraagt waar mogelijk aandacht voor het belang van dit onderzoek. De Stichting zet zich ook in voor de bevordering van opleiding en vorming van bouwhistorici. www.bouwhistorie.nl.

Stichting Kerkelijk Kunstbezit in Nederland/Museum Catharijneconvent

Tot 1 juli 2012 richtte deze stichting zich op de registratie en ontsluiting van het kunst- en cultuurbezit van de Nederlandse kerken en kloosters. Per deze datum is de stichting opgeheven. De werkzaamheden worden overgenomen door Museum Catharijneconvent en Handreiking Roerend Religieus Erfgoed www.catharijneconvent.nl en www.hrre.nl.

Stichting Behoud en Herbestemming Religieus Erfgoed (BHRE)

De Stichting Behoud en Herbestemming Religieus Erfgoed is een organisatie die kennis, professionaliteit en financieringscapaciteit bundelt om religieus erfgoed in Nederland te behouden en van een passende, nieuwe (neven)bestemming te voorzien. www.bhre.nl.

Stichting Kloostertuinen

De Stichting Kloostertuinen wil de kennis over kloostertuinen en aanverwant religieus groen - in de ruimste zin van het woord - vergroten, de belangstelling bevorderen en het draagvlak verbreden. www.samen-aan-tafel.nl/kloostertuinen.

Vakgroep Restauratie

De Vakgroep Restauratie is de landelijke branchevereniging van erkende restauratiebouwbedrijven. De leden zijn alle "erkend restauratie bouwbedrijf", dat wil zeggen dat de bedrijfsorganisatie en het restauratievakmanschap van deze bedrijven voldoen aan strenge kwaliteitsnormen. www.vakgroeprestauratie.nl.

Vereniging van Ondernemers in Archeologie (VOIA)

De VOIA vertegenwoordigt meer dan honderd bedrijven die zich met alle takken van de archeologie bezighouden, variërend van advisering tot het doen van opgravingen. www.voia.nl.

www.monumenten.nl

Veel praktische informatie over wet- en regelgeving, financiële mogelijkheden en onderhoud is te vinden op www.monumenten.nl, een initiatief van het Nationaal Restauratiefonds en de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed.

BIJLAGE 5: LITERATUUR

Adriaenssens, Ivo e.a.

Converted monasteries / Herbestemde kloosters,
Tienen 2008.

Bergvelt, Dirk, Hans van Rossum

Een tweede leven, De bijzondere praktijk van zorg en herbestemmen,
Uitgave Aedes-Actiz en Architectuur Lokaal, 2012.

Hendrikx, Sjef

Kloosters als religieus erfgoed, bouwstenen voor een te voeren beleid,
Utrecht 2008.

Hof, Jan van 't

"Kloosters in Nederland", in: *Vitruvius* 3 (2008) p. 18-24.

In ander licht; herbestemming van religieus erfgoed [in Vlaanderen], Brussel 2009.

Meijers, Jennifer J.

Brabantse kloostercomplexen de moeite waard! Over het waarom en hoe van het behouden van deze complexen door de provincie
Masterscriptie d.d. 21 juli 2012 Universiteit Utrecht, geowetenschappen – master planologie.

Plevoets, Bie

Kloosters herbestemmen, een maatschappelijke en architecturale uitdaging,
Provinciale Hogeschool Limburg [B], 2007.

Smits, Jan

Vademecum van religieuzen en hun kloosters in Noord-Brabant,
Alphen aan de Maas, 2010.

De Steen

De toekomst van de Brabantse kloostergebouwen,
Verslag studiedag 21 januari 2010. Uitgave Agro & Co Brabant.

Steensel, Hans van

Herbestemming van kloosters, Een korte handleiding,
Utrecht, 2008.

De toekomst van de Limburgse kloostergebouwen,

Verslag van de bijeenkomst 2 juli 2009, uitgave september 2009.

Verweij, Michiel

"Retraitehuizen: terzijde van de wereld – ingericht voor stilte en bezinning"
in: *Interieurs belicht: Jaarboek Monumentenzorg* 2001, Zwolle/Zeist 2001, p. 170-181.

Wijnekus, Joost

Herbestemming van Brabantse kloostercomplexen, masterscriptie,
In opdracht van de provincie Noord-Brabant, juli 2009.

COLOFON

De inhoud van deze brochure is afgestemd met vertegenwoordigers van diverse partijen uit het veld.

Tekst: Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed

Redactie & tekstadvies: GemRedactie, Delft

Vormgeving: Fosfor ontwerp, Amersfoort

Druk: Damen van Deventer, Werkendam

Foto's Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed – behalve:

- p. 17 Museum Catharijne Convent, Utrecht
- p. 30, 31 Kuiper Compagnons, Rotterdam
- p. 35 links boven, Het Klooster Woerden
- p. 35 rechts boven, Bewonersvereniging Top van Noord, Rotterdam
- p. 36 rechts boven, Het Fotoburo/Ron Magielse
- p. 37 rechts boven, VDVZ architecten, Utrecht
- p. 38 Stichting het Limburgs Landschap
- p. 40, 41 HVN Architecten BV, Maastricht
- p. 42 Herbergier Wognum
- p. 48 rechts boven, De Bever Architecten BNA, Eindhoven
- p. 48 plattegronden onder, Ontwerp Dijkman Bouw, Warnsveld
- p. 55 KTA, Geert Schreuder
- p. 59 links onder, John Vos fotografie

info@cultureelerfgoed.nl

www.cultureelerfgoed.nl

